

Zsoldos Attila

A KIRÁLYNÉ UDVARA AZ ÁRPÁD-KORBAN

A királyné személye és méltósága szembevetően ritkán bukkan fel Árpád-kori törvényeinkben. A kínálkozó közhely, mely szerint a magyar középkor, s azon belül kiváltképp az Árpádok időszakának forrásai általában is rendkívül korlátozott mértékben adnak felvilágosítást a nőkre vonatkozóan, csak részben fogadható el a jelenség magyarázataként, hiszen ugyanezen törvények, ha nem is bőségesen, de mégis csak értékelhető mennyiségben tartalmaznak információkat a nőkkel kapcsolatos különböző kérdésekről. Szent István törvényei — ez aligha kelthet meglepetést — elsősorban az újonnan felvett vallásnak, a kereszténységnek a házasság intézményével összefüggő tanításait igyekeznek átültetni a mindennapi élet gyakorlatába: rendelkeznek a feleség megölésének esetéről,¹ az özvegyek jogairól,² a leányrablásról,³ tilalmazzák a szolganővel való fajtalankodást, illetve a szolganő feleségül vételét,⁴ intézkednek arra vonatkozóan, ha valaki felesége elől külföldre menekül.⁵ Külön törvény foglalkozik ugyanakkor a férjes asszony lopása esetén követendő eljárásról,⁶ miközben a szolgákra (*servus*) vonatkozó cikkelyek esetenként külön megemlítik a szolganőket (*ancilla*) is.⁷ A 11. század végén újonnan tűnnek fel a papok házasságával kapcsolatos kérdésekkel,⁸ illetve a zsidó-keresztény és keresztény-muszlim vegyesházassággal,⁹ valamint a házasságtöréssel,¹⁰ nemi erőszakkal¹¹ és az „erkölcstelen életű nők”-kel (*meretrices*),¹² továbbá a magzatgyilkos asszonyokkal¹³ összefüggő rendelkezések.

A 11. századi törvényekben egyetlen alkalommal sem bukkan fel a királyné, a 13. századiakban pedig többnyire a király mellett, mintegy kiegészítésül fordul elő a személyével vagy méltóságával összefüggésbe hozható utalás. Az Aranybulla 1231. évi megújításának 8. cikkelye a király, a királyné és fiaik megszállásáról

---

¹ Szent István I. 15. – *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függlék: A törvények szövege. Bp. 1904. 148.

² Szent István I. 26. – *Závodszy L.*: i. m. 149.

³ Szent István I. 27., vö. Kálmán I. 59. – *Závodszy L.*: i. m. 149. és 191.

⁴ Szent István I. 28. és 29. – *Závodszy L.*: i. m. 149–150.

⁵ Szent István I. 30. – *Závodszy L.*: i. m. 150.

⁶ Szent István I. 31., vö. Szent László III. 6. és 7. – *Závodszy L.*: i. m. 150. és 175.

⁷ Szent István I. 18., 20. – *Závodszy L.*: i. m. 147.

⁸ Szent László I. 1., 2., 3., 4., Kálmán I. 67., Esztergomi zsinat 11., 31., 32., 33., 56., 57., 58., 71. – *Závodszy L.*: i. m. 158–159., 192., 199., 201., 204., 206.

⁹ Szent László I. 10. és Kálmán I. 48. – *Závodszy L.*: i. m. 159–160. és 190.

¹⁰ Szent László I. 13., 20., Kálmán I. 61., Esztergomi zsinat 55. – *Závodszy L.*: i. m. 160., 161., 191. és 203–204.

¹¹ Szent László I. 32. – *Závodszy L.*: i. m. 163.

¹² Szent László I. 34. – *Závodszy L.*: i. m. 163.

¹³ Kálmán I. 58. – *Závodszy L.*: i. m. 191.

(*descensus*) rendelkezik,¹⁴ az 1267. évi törvényben részint a király vagy a királyné nevében vár-, illetve udvarnokföldre telepített népek, részint pedig a király vagy a királyné szabad falvainak (*libera villa*) népei — illetve udvarnokok és várnépek — által elfoglalt nemesi földek ügyei kerülnek elő.¹⁵ Ugyanezt tapasztaljuk az utolsó Árpád-házi király, III. András törvényeiben is: az 1290. évi a király és a királyné szabad falvaiban élő vendégek (*hospes*) feletti bíraskodástól tiltja el az ország nemeseit,¹⁶ az 1298. évi pedig a jogtalanul elfoglalt királyi és királynéi birtokok visszaadását írja elő.¹⁷

Mindössze két olyan törvényt találunk, amelyben a királynéhoz kötődő valamely intézmény „saját jogon”, azaz önállóan bukkan fel. Az 1222. évi Aranybulla a királynéi udvarispánt (*curialis comes regine*) azon méltóságviselők között sorolja fel, akik egyidejűleg több tisztséget is betölthetnek,¹⁸ az 1298. évi törvény pedig külön cikkelyt szentel a királynéi udvar szervezetének és bizonyos királynéi jövedelmeknek.¹⁹

Ez utóbbi törvény a királyné „udvar”-ára a *curia* kifejezést alkalmazza, más-kor azonban az *aula* szó fordul elő ebben a jelentésben, mint például a királynéi kancellárok tisztségének megnevezésében, amely rendszerint *aule nostre cancellarius* formában szerepel. A két latin nyelvű kifejezés pontos jelentéstartalmának meghatározása még várat magára. Az bizonyosnak látszik, hogy a *curia* és az *aula* között a középkorban különbséget tettek,²⁰ ám mindeddig nem sikerült feltárni a különbség lényegét.²¹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy — legalábbis az Árpád-kori királynék udvarára vonatkozóan — gyakran szerepel a *domus* szó is olyan szövegek környezetben, ahol nyilvánvalóan ’udvar’ értelemben használatos.²² Ha sikerülne feltárni a *curia* és az *aula* (valamint a *domus*) kifejezések pontos jelentését és egymáshoz való viszonyát, az nyilván jelentősen gyarapítaná az Árpád-kori királyi és királynéi udvarra vonatkozó ismereteinket, így a kérdésre az alábbiakban még visszatérünk. Ahhoz azonban, hogy egyáltalán megkísérelhessük a választást, célszerű előbb a királynéi udvar más jellemzőivel megismerkedni.

¹⁴ 1231: 8. c. – A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. (a továbbiakban: Enchiridion) 138–139.

¹⁵ 1267: 2., 5. cc. – Középkori oklevélszövegek. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította Szentpétery József. Bp. 1927. 53. és 54.

¹⁶ 1290: 15. c. – Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. 174.

¹⁷ 1298: 2. c. – Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum I. Edidit Martinus Georgius Kovachich. Budae 1798. (a továbbiakban: Supplementum) 100.

¹⁸ 1222: 30. c. – Enchiridion 142.

¹⁹ 1298: 24. c. – Supplementum I. 120.

²⁰ 1339: Engel, Pál: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Eds. Heide Dienst, Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt 1989. 108.

²¹ Vö. Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Bp. 1990. 62–63.; Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. 125–126.

²² L. pl. 1273: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 200 681.; 1276: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 105 753.; 1278: DF 266 087. és DL 90 825., stb.

Jóval egyszerűbben meghatározható az, hogy voltaképpen hol működött a királynéi udvar. Közismert, hogy az Árpád-kori magyar királyok a kortárs európai uralkodókhoz hasonlóan maguk is az év nagy részét utazással töltötték, udvarukkal együtt bejárva országukat, s így a mai fogalmainknak megfelelő „főváros”-sal a keresztény Nyugat egyetlen országában sem számolhatunk korszakunkban.²³ A királynéi udvar mozgásának vagy földrajzi stabilitásának vizsgálata kapcsán két, egymással ellentétes értelmű előzetes hipotézis is felmerülhet. Gondolhatunk ugyanis egyfelől arra, hogy a királyné — mint az uralkodó hitvese — férjével együtt járta az országot, másfelől azonban az is ésszerű feltevésnek tűnhet, hogy a királyné udvarára jóval inkább jellemző lehetett az ország egy (vagy akár több) alkalmas helyén való állandóbb jellegű tartózkodás, mint a királyira, mivel a királynéra nem nehezedtek azok a kormányzati kötelezettségek, amelyek a királyok gyakori utazásait — részben legalábbis — magyarázzák.

A királyi és a királynéi udvar mozgásának elsődleges forrásaiként magától értetődően a nevükben kiállított oklevelek kelethelyei szolgálnak, még akkor is, ha — az adatok kis száma miatt — az ezek felhasználásával összeállítható itineráriumok egyes állomásai között hatalmas rések tátongnak. Az mindenesetre a rendelkezésünkre álló forrásokból is kiderül, hogy mindkét előbb említett feltevés létjogosultsága igazolható, hiszen az egyikre épp úgy találunk példát, mint a másikra.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a király és felesége egymás társaságában tartózkodtak, ha a nevükben kiállított oklevelek ugyanazon a napon és ugyanazon a helyen keltek. Ez történt 1283. szeptember 15-én, amikor is IV. László Budán állíttat ki oklevelet,²⁴ s ugyanezen a napon Budán találjuk feleségét, Izabellát is.²⁵ Ide vonhatók még azok az esetek is, amikor a dátumok ugyan nem azonosak, de időben és térben elég közel állnak egymáshoz s mintegy kiegészítik egymást. Szerfelett valószínűnek látszik például, hogy a királyi pár egy északkelet-magyarországi útjának egyes állomásait rajzolják meg azok az adataink, amelyek szerint Erzsébet királyné 1271. december 7-én Szikszón, december 24-én Beregen adott ki oklevelet, míg férje, V. István december 31-én az Ugocsa megyei Felsőszász kiváltásait foglalta — kelethelyet nem tartalmazó — oklevélbe, 1272. január 6-án pedig Máramarosban (*in Maramorisio*) keltez.²⁶ 1278-ban Izabella királyné októ-

²³ Vö. *Bónis György*: Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye. In: Székesfehérvár Évszázadai I. Szerk. Kralovics Alán. Székesfehérvár 1967. 9–58.; *Kumorovitz Lajos Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971) 7–53.; *Kubinyi András*: Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv 1. Bp. 1994. 57–70.

²⁴ Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr-Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) IV. 64. – Az oklevél keltére I. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 3264. sz.

²⁵ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) V/3. 213., a kiadásból hiányzó kelethelyre I. DF 259 030. – Az oklevél keltezéséből hiányzó évszám az azt átíró oklevél (CD V/3. 210–214.) alapján határozható meg.

²⁶ A királyné oklevelei csak a napi keletet közlő tartalmi átírásokban maradtak ránk (DL 5777. és DF 251 973.), ám — mivel mindkettő említi az 1271. évi Rábca melletti csatát (vö. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Bp. 1899.² II. 286–290.), illetve élő személyként említik V. István királyt — bizonyosan 1271-ben keltek. V. István említett okleveleit I. CD V/1. 176–178. és CD V/1. 210–211.

ber 21-én, férje, IV. László pedig négy nappal később, október 25-én ad ki oklevelet Sáros faluban (*in villa Sarus*, illetve *in Sarus*).²⁷ 1291. október 31-én és november 2-án Fenenna királyné Esztergomban tartózkodott²⁸ s bizonyosan itt időzött férje, III. András is, akinek október 27-én és november 1-én kiállított oklevelei szintén Esztergomból keltek.²⁹

Máskor viszont az vehető bizonyosra, hogy az uralkodó és felesége az ország más-más pontján tartózkodott. Erre találunk példát 1284 telének végén, amikor is Izabella királynét február 11-én Budán találjuk,³⁰ miközben IV. László a Nyugat-Dunántúlon időzött Borostyánkő várát ostromolva,³¹ s ez a körülmény szükségtelenné tesz minden további magyarázatot arra vonatkozóan, hogy miért nem tartózkodott a királyné férje oldalán.

Amint az a fentiekből könnyen megítélhető, adataink messze nem elégségesek ahhoz, hogy valamiféle általánosnak mondható képet rajzoljunk a király és a királyné tartózkodási helyeinek egymáshoz való viszonyáról. Nem sokkal jobb a helyzet akkor sem, ha a királynéi udvar mozgására vonatkozó adatainkat önállóan, immár a királyok itineráriumától függetlenül fogjuk vallatóra. A vizsgálat elé, mint arról már szó esett, a rendelkezésekre álló adatok kis száma állítja a legfőbb akadályt: a királynéi oklevelek mintegy ötöde-negyede tartalmaz kelethelyet,³² s ráadásul a kelethelyet megadó oklevelek többnyire egymástól elszigetelten helyezkednek el az egyes királynék kiadványainak sorozatában. Mégis érdemes figyelmet szentelni a kérdésnek, hiszen részint a királynéi udvar mozgásának háttérében meghúzódó okok — ha azok egyáltalán kideríthetőek —, részint pedig az egyes tartózkodási helyek feltűnésének gyakorisága olyan tényezők, amelyek figyelembevételével következtetéseket vonhatunk le a királynéi udvar földrajzi stabilitásának jellemzőiről.

Ami mármost a királynéi udvar mozgásának okára vonatkozó kérdést illeti, mindjárt az első példánk alkalmas annak bemutatására, hogy milyen nehézségekkel kell szembenéznünk. 1269. május 1-én Mária királyné Bihácson (*in Byhygh*) adott ki oklevelet,³³ s ez annál is inkább alkalmas figyelmünk felkeltésére, mert a királyné okleveleiben szereplő többi kelethely inkább arra vall, hogy Mária rend-

²⁷ DF 269 474. és RA II/2-3. 222.

²⁸ Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886-1890. (a továbbiakban: Zala) I. 103. és Árpádkori új okmánytár I-XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Bp. 1860-1874. (a továbbiakban: ÁÚO) X. 38. – Az utóbbi oklevél keltezése ugyan évszámot nem tartalmaz, de bizonyosan 1291-ben kelt, hiszen a királyné 1291. november 24-én átirta, l. ÁÚO X. 37-40.

²⁹ HQ VIII. 417., RA II/4. 83. és 84.

³⁰ ÁÚO XII. 471. – A kiadás évét nem tartalmazó beiktatási parancsot — és az azt átiró privilégiumot — Wenzel tévesen 1288-ra datálta, ám bizonyosan 1284-ben kelt mindkettő, amint az a privilegiális eredeti példánya (DL 86 863.) alapján megállapítható.

³¹ IV. László 1284. január 9. és február 16-a között keltez Borostyánkő alatti táborából l. RA 3282-3283., 3285-3292. sz-ok, vö. még Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I-IV Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz-Köln-Wien 1955-1985. (a továbbiakban: UB) II. 177.

³² Mária: 31 oklevélből 6, Erzsébet (ídeszámítva az özvegy királynéként kiadottakat is): 66-ból 16, Izabella: 91-ből 24, Fenenna: 22-ből 5 adja meg a kelethelyet. (A többiek okleveleinek száma túlságosan csekély ahhoz, hogy érdemes legyen figyelembe venni azokat.)

³³ *Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek I. Vasi Szemle 21. (1967:1.) 98.

szerint az ország központi területein tartózkodott.³⁴ Nyilván nyomós ok készítette a királynét arra, hogy felkeresse az ország e távoli pontját, csak hogy erről semmi közelebbit nem tudunk, legfeljebb feltevésekbe bocsátkozhatunk. Kézenfekvőnek tűnhet arra gondolni, hogy Mária talán ifjabbik fiát, a Szlavónia és Horvátország kormányzatának élén álló Béla herceget látogathatta meg. Ez a gondolat annál is inkább felmerülhet, mert évekkel korábban is előfordult, hogy a királyné felkereste Béla herceg tartományát.³⁵ Ha valóban így volt, akkor Mária meglehetősen alkalmatlan időben vállalkozott az útra, hiszen 1268-ban háború folyt Magyarország déli határvidékén, mely a Macsót pusztító Uroš szerb király vereségével és fogságba esésével ért véget.³⁶ Meglehet azonban, hogy bihácsi tartózkodása éppen ezzel a háborúval állt összefüggésben. Erzsébet királyné egyik oklevele ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy a háborút maga Mária királyné viselte Uroš ellenében. Kétségtelen, hogy az 1268. évi háborúról van szó, hiszen Erzsébet oklevele azt is megjegyzi, hogy ebben az összecsapásban esett fogságba a szerb király.³⁷ Az meglehetősen hihetetlennek tűnik, hogy Mária királyné személyesen vezessen hadat, s a kétségeket tovább fokozza, hogy a hadjáratra vonatkozó más adataink nem tudnak Mária efféle ténykedéséről: IV. Béla oklevelei királyi seregről (*nostrum exercitum*) tesznek említést.³⁸ Az mindenesetre bizonyos, hogy IV. Béla személyesen nem vett részt a hadműveletekben, hiszen hírvivő útján értesült a győzelemről, mégpedig valamikor 1269. április 8. előtt.³⁹ Ebben az időpontban már a hadjáratban személyesen részt vevő Béla macsói herceg is udvarában tartózkodott, de ott volt a király mellett Mária királyné is, aki nem csak a zsákmányt tekintette meg, hanem hozzájárult a király egyik adományához is.⁴⁰ Mindebből világos tehát, hogy Mária a szerb támadás sikeres kivédése után indult el arra a déli útjára, melynek egyik állomása Bihács volt. Az Erzsébet királyné oklevelében olvasható hír tehát aligha értelmezhető szó szerint, igaz viszont, hogy nem is teljesen alaptalan. IV. Béla egyik oklevele ugyanis megnevezi a Béla macsói herceg megsegítésére küldött királyi sereg vezérét (*capitaneus nostri exercitus*), István pozsonyi ispán személyében, aki történetesen Mária királyné udvarispánja is volt az idő szerint.⁴¹ Minden bizonnyal ez a körülmény szolgál magyarázatul arra, hogy néhány év múlva már Mária királyné hadjáratként emlékeztek a macsói harcokra.

³⁴ Erről részletesen az alábbiakban lesz szó.

³⁵ 1261-ben Mária „cum in regnum Sclavonie ad ordinandum et informandum totum statum ducatus carissimi filii nostri ducis Bele intrassemus principaliter” intézkedik a zágrábiai ügyekben – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) V 202.

³⁶ A háborúra l. *Pauler Gy.*: i. m. II. 269–271. és *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 138.

³⁷ 1271: Itimér fia Imre — egyebek között — akkor szerzett érdemeket, „cum ipsa domina Maria, regina mater nostra karissima contra regem Servie fecisset exercitum, in quo idem rex extiterat captivatus” – Zala I. 58.

³⁸ 1269: CD IV/3. 490–491. és HO VIII. 96. (ez utóbbi keltére l. RA 1604. sz.)

³⁹ 1269: HO VIII. 96.

⁴⁰ 1269: CD IV/3. 491.

⁴¹ 1269: HO VIII. 96. – István 1264-től szerepel királynéi udvarispánként (Zala I. 45.), utóljára e minőségében 1269-ben említik — l. *Szabó Dezső*: Két Árpád-kori oklevél. Századok 40. (1906) 634. —, ám mivel utóda csak V. István trónra lépte után bukkan fel (1270: CDCr V. 567.), feltehető, hogy IV. Béla haláláig ő volt Mária udvarispánja.

Máskor sokkal határozottabb ismereteink vannak arról, hogy az országnak miért éppen abban a részében tartózkodik a királyné, ahol oklevelei kelnek. 1289-ban Izabella királyné a nyár végén és ősszel Somogyban időzött: augusztus 11-én Gesztén (*in Guezte*),⁴² augusztus 16-án Pátrón (*in Patruh*),⁴³ október 17-én pedig Hácson (*in villa Alch*)⁴⁴ állíttat ki oklevelet. Mivel Somogyban viszonylag nagy számban ismerünk királynéi birtokokat, Izabella megjelenése a megyében természetesnek tekinthető, ez alkalommal azonban többről van szó, mint hogy a királyné felkeresi itteni birtokait. Somogyi útja előtt — Keresztelő Szt. János ünnepe táján,⁴⁵ tehát június végén — került sor ugyanis a Fejér megyei Fövenynél arra az országos gyűlésre,⁴⁶ melyen a királyné kibékült férjével, IV. Lászlóval, s felhatalmazást kapott arra, hogy lépéseket tegyen a korábban jogtalanul elidegenített királynéi birtokok visszaszerzésére.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy Izabella 1289. évi somogyi útja elsősorban ezzel a birtokrendezési akcióval állt összefüggésben.

Ha vizsgálatainkat kiterjesztjük Erzsébet királyné özvegségének éveire is — s nincs olyan megfontolás, ami ez ellen szólna —, akkor további példákat sorakoztathatunk fel a királynéi udvar mozgására. 1279. december 13-án Erzsébet Szepesváron (*in castro Scypusiensi*),⁴⁸ 1280. november 6-án pedig Zsigrán (*in villa Sygra*)⁴⁹ keltez. Az adatok huzamosabb szepesi tartózkodást sejtetnek, aminek magyarázata teljes biztonsággal jelölhető meg abban, hogy fia átengedte neki a Szepesség kormányzatát,⁵⁰ s az özvegy királyné személyesen is megjelent „tartomány”-ában. 1279–1280-ban Erzsébet valóban oklevelek sorozatát állíttatta ki szepesi ügyekre vonatkozóan, melyek többé-kevésbé azonos megfogalmazásban arról tájékoztatnak, hogy Erzsébet a „hűtlenek pusztításait követően” (*post diversas et varias destructiones ... per infideles regni factas*)⁵¹ nyerte el fiától a megye feletti uralmat. Az említett „pusztítások” alatt minden bizonnyal az 1277–1278. évi, Márk fia Roland nevéhez kapcsolható lázadás értendő, mely a Szepeségtől a Nyírségig dúlta fel az ország nyugalalmát, s összefonódott a Geregyék ti-

⁴² DF 266 353.

⁴³ CD V/3. 64. (Tévesen „Pastuh” névalakkal). – Az oklevél keltezéséből az évszám hiányzik: Fejér 1280-ra tette, ám bizonyosan 1289-ben kelt, amikor is a budai káptalan a parancslevelet — augusztus 27-én — átírta az abban foglaltak teljesítése után, l. DL 503.

⁴⁴ ÁÚO IV. 343. – A kiadásban tévesen „in villa Alta” szerepel, javítva az oklevél szövegét fenntartó átírás eredeti példánya (DF 200 945.) alapján.

⁴⁵ 1290: Budapest történetének okleveles emlékei. Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert I. (1148–1301.) Bp. 1936. (a továbbiakban: BTOE) I. 251.

⁴⁶ A fövényi gyűlésre l. *Pauler Gy.*: i. m. II. 406. és *S. Kiss Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged 1971.46–50.

⁴⁷ 1289: „cum statu nostro erga illustrem principem karissimum consortem nostrum dominum Ladizlaum III^m inclitum regem Hungarie per Dei misericordiam in melius reformato et post congregationem regni Hungarie prehabitam circa Fuen ad comitatum Symigiensem personaliter accedentes terras reginales indebite et superflue occupatas reambulari et in ius reginale revocari et reduci fecissemus” írja Izabella két, egymástól csupán néhány szóban eltérő oklevele – DF 200 713., vö. még 1290: BTOE I. 251.

⁴⁸ CD V/2. 584.

⁴⁹ HO VI. 262. (hibás napi kelettel és téves helynév alakkal).

⁵⁰ Vö. *Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Bp. 1934. 304.; *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon.* Bp. 1979. 29.

⁵¹ 1279: CD V/2. 581.

szántúli felkelésével.⁵² Szepesben Erzsébet a király kérésére tárnokmesterével, Domonkossal felülvizsgáltatta a birtokjogokat,⁵³ ezzel kapcsolatban okleveleket írt át,⁵⁴ illetve az egyházat érintő ügyekben rendelkezett.⁵⁵ 1280-ban ugyanakkor az ország déli határai mentén elterülő két tartományt, Macsót és Boszniát is anyja irányítása alá helyezte IV. László, aminek jeleként Erzsébet okleveleinek *intitulatio*iban megjelenik a „Macsó és Bosznia hercegnője” (*ducissa de Machu et de Bozna*) cím, mely utoljára 1284-ben fordul elő.⁵⁶ 1282-ben és 1283-ban az övegy királyné Macsó és Bosznia mellett még Szlavóniát is feltünteteti tartományai között (*ducissa totius Sclavonie, de Macho et de Bozna*).⁵⁷ Erzsébet délvidéki kormányszata az említett tartományokon kívül kiterjedt az azokkal szomszédos magyarországi megyék egy részére is, hiszen Fülöp pápai legátusnak arra tett ígéretet 1280-ban, hogy az eretnokség terjedése ellen intézkedéseket fog hozni „Pozsega és Valkó, valamint a joghatósága alá tartozó más megyékben” (*in comitatibus de Pasaga et de Wolkou ceterisque comitatibus nostre iurisdictioni subiectis*) is.⁵⁸ Ezek a körülmények minden tekintetben kielégítő magyarázattal szolgálnak arra, hogy miért keltezték Erzsébet okleveleit 1282. március 31-én a Baranya megyei Beremenben (*in villa Beremen*),⁵⁹ 1283. január 13-án Pozsegavárott (*in Posugauar*)⁶⁰ és november 18-án Verőcén (*in Werewcze*):⁶¹ az özvegy királyné éppen tartományában tartózkodott.⁶² Thomasina hercegnő — III. András anyja — ugyanakkor mint „egész Szlavónia hercegnője és a tengerpartig terjedő dunáninnyi részek kormányzója” (*ducissa totius Sclavonie et gubernatrix citra danubialium partium usque maritima*) szintén a rábizott országrészben, Pozsegavárott tartotta udvarát; minden kelethelyet tartalmazó oklevele Pozsegavárott kelt.⁶³

A királynéi oklevelek kelethelyeinek vizsgálata ugyanakkor arra is fényt derít, hogy melyek voltak azok a települések, amelyeket a királynéi udvar időről-időre felkeresett. Mária királyné hat, a kelethelyet is megadó oklevele esetében a mai Margit-szigettel (*in insula Leporum*),⁶⁴ Visegráddal (*in Wisegrad*)⁶⁵ és Bu-

⁵² Pauler Gy.: i. m. II. 335–336.; Kristó Gy.: Háborúk i. m. 143.

⁵³ 1279: CD V/2. 583., CD V/2. 581., RA II/2–3. 286., CD V/2. 585.; 1280: DL 14 018., DL 63 665., HO VI. 262.

⁵⁴ 1280: HO VI. 272., ÁÚO IV. 223., DF 272 598.

⁵⁵ 1280: HO VI. 261. (hibás napi kelettel), CD V/3. 41.

⁵⁶ 1280: HO VI. 272., CDCr VI. 357., HO VI. 261. (hibás napi kelettel), CD V/3. 41., ÁÚO IV. 223., DF 272 598., DL 1008. (az oklevél hamis, mivel nem a királyné pecsétje függ rajta, s hamis volta mellett szól az is, hogy a benne átirrt IV. László-oklevél szintén hamis l. RA 2901. sz.); 1281: HO VIII. 209., 1284: ÁÚO IV. 266.

⁵⁷ (1282.) márc. 31.: DL 38 667. — az oklevél keltezéséből ugyan hiányzik az évszám, ám az abban foglalt egyezség végrehajtásáról a pécsi káptalan 1282. nov. 6-án tett jelentést (ÁÚO XII. 372.), így Erzsébet oklevele bizonyosan 1282-ben kelt —, 1282: DF 219 421., CDCr VI. 421., 1283: CDCr VI. 423.

⁵⁸ 1280: CDCr VI. 357.

⁵⁹ DL 38 667. (keltére l. 1282: ÁÚO XII. 372.).

⁶⁰ CDCr VI. 423.

⁶¹ CDCr VI. 448.

⁶² 1282. jan. 2-án viszont történetesen Budán időzött l. HO VIII. 209.

⁶³ 1295: ÁÚO X. 187.; 1296: CDCr VII. 224.; 1299: CDCr VII. 405.

⁶⁴ 1248: CDCr IV. 376.

⁶⁵ 1251: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii-Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) I. 388.

dával (*Bude*, ill. *in castro Budensi*)⁶⁶ találkozunk a már említett Bihács mellett. Az adatok határozottan arra vallanak, hogy IV. Béla felesége előszeretettel tartózkodott a mai Budapest vidékén. Azt hihetnénk, hogy ez a körülmény összefüggésben áll azzal, hogy a — valamikor 1264–1265 fordulóján — *rector* címmel Buda élére állított osztrák lovag, Preussel Henrik Mária királyné bizalmasa volt,⁶⁷ csakhogy ennek több körülmény is ellene mond. A jelenség egyfelől már az 1260-as évek közepe előtt is megfigyelhető,⁶⁸ másfelől pedig ez a gyakorlat folytatókra talál a későbbi királynéknak is. V. István uralkodásának idejéből Erzsébet királynénak három kelethelyet is tartalmazó oklevele maradt ránk: ezek közül kettő a már említett északkelet-magyarországi út egyes állomáshelyeit adja meg, a harmadik viszont „Budán, a Szent Szűz szigetén” (*Bude in insula Beate Virginis*), azaz a mai Margit-szigeten kelt.⁶⁹ IV. László felesége, Izabella kilencszer keltez Budán⁷⁰ — egy további alkalommal „Buda mellett” (*prope Budam*)⁷¹ —, háromszor pedig a mai Margit-sziget a kelethely.⁷² Izabella királyné tartózkodási helyeinek sorában ugyanakkor kétszer feltűnik (a mai Székes-) Fehérvár⁷³ és háromszor Esztergom.⁷⁴ Hasonló a helyzet III. András feleségei — a lengyel Fenenna és az osztrák Ágnes — esetében is: Fenenna kétszer Esztergomban,⁷⁵ háromszor pedig Budán⁷⁶ keltez, míg Ágnes egyetlen kelethelyet tartalmazó oklevelét megint csak Budán adták ki.⁷⁷

⁶⁶ 1258: CDCr V. 85.; 1268 k.: A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest-Bp. 1872–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 17. és 15.

⁶⁷ Vö. *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználatának kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV. (1961) 127.

⁶⁸ 1248: CDCr IV. 376.; 1251: MES I. 388.; 1258: CDCr V. 85.

⁶⁹ 1271: Zala I. 59.

⁷⁰ 1274: BTOE I. 137.; 1275: BTOE I. 145–146. és 146.; 1278: BTOE I. 169.; 1278 k.: BTOE I. 176.; 1280: BTOE I. 186.; 1283: CD V/3. 213. (a kiadásból hiányzó kelethelyre l. DF 259 030.); 1284: ÁÚO XII. 472. — az oklevelet Wenzel 1288-ra datálta az ezt az oklevelet átíró oklevéllel (ÁÚO XII. 470.) együtt, ám az átíró oklevél eredetijében (DL 86 863.) az évszám jól kivehetően 1284. — és HO VII. 186. (az oklevelet kiadója „1284 körül”-re datálta, az oklevélben szereplő archontológiai adatok egyértelműen az 1284. év mellett szólnak).

⁷¹ 1282: HO VI. 307. — Az oklevél keltezéséből hiányzó évszám a Hód-tavi csata említése alapján határozható meg, vö. *Zsoldos Attila*: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikátörténetének vázlata. Történelmi Szemle 39. (1997) 96.

⁷² 1276: BTOE I. 161. (in insula Beate Virginis); 1277: BTOE I. 165. (in insula Beate Virginis); 1287–1288 k.: ÁÚO IX. 572. (in insula Virginis Glorioso) — Ez utóbbi keltére l. *Karácsonyi János*: A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások”-kal kiegészítve] A kötetet szerkesztette és az előszót írta: Koszta László. (Aetas Könyvek 1.) Szeged 1988. 146–147. (165. sz.).

⁷³ 1277: DL 105 222.; 1283: CD V/3. 218. — Ez utóbbi mandatum keltezéséből ugyan hiányzik az évszám, ám a benne írásba foglalt adományról 1284 első felében állították ki a privilegialist (CD V/3. 216–219.), így bizonyosra vehető, hogy 1283-ban kelt.

⁷⁴ 1283: DF 200 706. — Az oklevelet Fejér kiadta (CD VII/2. 97.), ám értelemzavaró hibákkal —; 1290: BTOE I. 251. és HO IV. 72.

⁷⁵ 1291: Zala I. 103. és ÁÚO X. 38. — Ez utóbbi hiányzó évszáma az oklevél átírása (ÁÚO X. 37–40.) alapján határozható meg.

⁷⁶ 1295: DF 200 054. és HO VII. 243. — Ez utóbbi alapján határozható meg az ebben a jegyzetben említett másik oklevél évszáma —; 1293–1295 k.: CD VI/1. 241. (Az oklevelet Fejér 1292-re datálta, a szövegében olvasható archontológiai adatok azonban ezt a megoldást kizárják.)

⁷⁷ 1299: HO VI. 353. — Az oklevelet kiadója 1290-re datálta, s ez az évszám olvasható az oklevél eredetijében (DL 2213.) is, ám ez nyilvánvalóan hibás, a helyes évszámra l. *Per Antal*: Habsburgi

Összegezve a királynéi oklevelek kelethelyeire vonatkozó adatainkat, az a megfigyelés adódik, hogy a királynék⁷⁸ a leggyakrabban Budán tartózkodtak (17 említés), minden bizonnyal az utóbb *Kammerhofn*nak nevezett királynéi udvarházban (*curia*),⁷⁹ ahonnan 1265-ben IV. Béla egyik oklevele is kelt.⁸⁰ Rendszeresen felkeresték ugyanakkor a királynék a mai Margit-szigetet — ahol szintén állt egy *curia*juk⁸¹ — és Esztergomot is (5–5 említés). A két fehérvári⁸² és az egy visegrádi keletellyel együtt mindez azt jelenti, hogy a királynék az ismert esetek háromnegyedében (76,92%) az országnak a Buda – Esztergom – Fehérvár háromszög által határolt részében tartózkodtak: azon a vidéken, melyet Árpád-kori forrásaink az „ország közepé”-nek (*medium regni*) neveznek.⁸³ Az arány oly magas, hogy — adataink kis számának és fennmaradásuk esetlegességének ismételt hangsúlyozása mellett is — alkalmas annak a következtetésnek a levonására, mely szerint a királynéi udvarra, ellentétben a királyival, egyfajta földrajzi stabilitás a jellemző, mozgása csak ritkán lépte át a *medium regni* határait.⁸⁴ Egyetlen adatunk sem utal ugyanakkor arra, hogy a királynék több-kevesebb rendszerességgel felkeresték volna azokat a jelentősebb „vidéki” birtokközpontjaikat, mint amilyen az Abaúj megyei Vizsoly⁸⁵ vagy a somogyi Segesd⁸⁶ volt, s legfeljebb feltételezhető, hogy amikor az uralkodó tartózkodott például Segesden,⁸⁷ az ismert esetek legalább egy részében a felesége is vele volt. Hasonló módon feltűnő, hogy a királynék veszprémi tartózkodására sem utalnak adataink, jóllehet a veszprémi püspökséghez köztudottan szoros szálak fűzték őket.⁸⁸ Ha a királyné és udvara mégis elhagyta az „ország közepé”-t, akkor — mint azt az előzőekben láthattuk — vagy az uralkodót kísérte el a királyné valamelyik útjára, vagy valamely konkrét teendő elvégzése állt az út háttérében.

Ágnes magyar királyné és Erzsébet hercegnasszony, az Árpádház utolsó sarja I–II. Katholikusz Szemle 2. (1888) 224. (2. sz. jegyz.).

⁷⁸ Az alábbi számításoknál Erzsébet királyné esetében csak a férje, V. István uralkodási ideje alatt kiállított okleveleket vettük figyelembe.

⁷⁹ Vö. *Kubinyi András*: A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. *Archaeologiai Értesítő* 89. (1962) 165–169.

⁸⁰ 1265: Datum Bude in curia domine regine – RA I/3. 440. (keltére l. RA 1446. sz.).

⁸¹ Vö. *Irásné Melis Katalin*: Régészeti adatok a budapesti 11–13. századi királyi udvarhelyek kutatásához. *Budapest Régiségei* 33. (1999) 297–308. és *uó*: Fejezetek a margitszigeti domonkos apácakolostor történetéből. *Tanítvány* 7. (2001: 2.) 41–51.

⁸² V. István özvegye, Erzsébet királyné egyik oklevele szerint „Fehérvár mellett” (aput Albam) szintén állt egy királynéi udvarház (nostre maiestatis domus) l. 1273: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887–1889. (a továbbiakban: Sztáray) I. 12.

⁸³ A fogalomra l. *Kumorovitz Lajos Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei i. m. 7–53.; *Kubinyi András*: Főváros, rezidencia i. m. 57–70.

⁸⁴ Az Anjou-korban a királyné rendszerint Visegrádon tartózkodott (*Engel Pál*: Szent István birodalma i. m. 128.), ahol a király mellett a királynénak is volt curiája (*Kubinyi A.*: A király és a királyné kúriái i. m. 169.).

⁸⁵ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I³-IV. Bp. 1987–1998. I. 156–157.

⁸⁶ *Magyar Kálmán*: A segesdi királynéi ispánság történetéről (XI–XV. század). *Somogy Megye Múltjából* 16. (1985) 3–60.

⁸⁷ 1244: CDCr IV. 243. és 252.; 1263: Zala I. 41.; 1271: ÁÚO VIII. 421. és 419.; 1277: ÁÚO XII. 192. és Új Magyar Múzeum 1852. 825.

⁸⁸ A kérdésre legújabban l. *Zsoldos Attila*: A magyar királynék és Veszprém az Árpád-korban. In: *Válaszúton. Pogányság – kereszténység, Kelet – Nyugat*. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. 177–184.

A „királynéi udvar” fogalma mindazonáltal — csakúgy, mint a királyi — sokkal inkább a több-kevesebb rendszerességgel a királyné környezetében tartózkodó emberek körét jelentette az Árpád-korban, semmint valamely konkrét földrajzi helyet. A királynéi udvar ebben az értelemben éppúgy két, egymástól elkülönülő elemből állt, mint a királyi: az egyiket a királynéi udvar bárói alkották, a másikat pedig azok a különféle szolgálattevők, akiknek a királynéi udvar mindennapi teendőinek ellátásában jutott szerep. E két elem közül az elemzésünk kiindulópontjául választott 1298. évi törvény csak az előbbivel foglalkozik: elrendelvény egyfelől, hogy a királynéi udvar tisztségeit be kell tölteni — mégpedig nem idegenekkel, hanem magyar nemesekkel —, másfelől pedig előírván azt, hogy a királyné bizonyos, a király által kiválasztott bárókat kötelese tartani.⁸⁹

A királynéi udvar bárói tisztségeinek hiánytalan felsorolását IV. László feleségének, Izabellának egy 1290. évi oklevele tartalmazza, név szerint megemlítvén a királyné az idő szerint hivatalban lévő udvarispánját,⁹⁰ asztalnok-, lovász-, pohárnok- és tárnokmesterét.⁹¹ Ugyanezeket a méltóságokat megtaláljuk Erzsébet királyné udvarában mind ifjabb királynéságának, mind pedig özvegy királynéságának az éveiben, s nem hiányoznak III. András anyjának, a királynékhoz számos tekintetben hasonlóan kezelt Thomasinának a környezetéből sem.⁹²

Az egyes méltóságviselők sajátképpen tevékenységéről erősen korlátozottak ismereteink. Az mindenestre bizonyosnak látszik, hogy az udvarispán elsődleges feladata a királyné joghatósága alá tartozók feletti ítélkezés lehetett. S valóban, tudomásunk van arról, hogy a királynéi harcosok jobbágyai a királynéi udvarispán előtt pereskednek,⁹³ 1273 körül pedig azért helyeztek át egy pert a királynéi udvarispán (*iudicis curie domine*) elé, mert az alperes a királynéi népek közül való (*de populis domine regine*) volt.⁹⁴ A királynéi kegyuraság alá tartozó⁹⁵ sági mo-

⁸⁹ 1298: 24. c.: Statuimus etiam, quod domina regina Hungariae dignitatis culmine gaudere possit, curia sua dignitatibus et honore in personis Hungarorum nobilium, non vero alienigenarum solempnius, sicut debet, ordinetur, et ut curia eiusdem dominae reginae decentius gubernetur, quosdam electos a domino rege barones ipsa domina regina habere teneatur – Supplementum I. 120.

⁹⁰ A szövegben „iudex curie nostre”, azaz ’udvarbíró’ szerepel, a tisztségre vonatkozó legkorábbi adatok azonban „curialis comes”-t, azaz ’udvarispán’-t említenek, ezért használjuk itt, és a továbbiakban is a tisztségnév ez utóbbi változatát. A tisztségnév változásaira az alábbiakban még visszatérünk.

⁹¹ 1290: DF 200 716. – Az oklevelet Borsa Iván III. András 1295. évi átírása alapján kiadta I. RA II/4. 147.

⁹² Erzsébet ifjabb királyné esetében asztalnok- (1259: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I-II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. — a továbbiakban: CDES — II. 438.), lovász- (1265: RA 1840. sz.; 1266: RA 1857. sz.) és tárnokmesterre (1262: RA 1792. sz.; 1263: RA 1379., 1809. sz-ok), özvegy királynésága éveiből udvarispánra (1273: Sztáray I. 12.; 1279–1280 k.: DL 38 668.; 1286: CDCr VI. 574.), asztalnok- (1280: RA 3054. sz.; 1286: CDCr VI. 574.), lovász- (1272: RA 2324. sz.), pohárnok- (1286: CDCr VI. 574.) és tárnokmesterre (1279: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I-II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987. I. 489., CD V/2. 584. — tévesen „magister ianitorum”, vö. DL 60 146. —, 582., 585.; 1280: DL 14 018., DL 63 665. és HO VI. 262.; 1286: CDCr VI. 574.) vannak adataink; Thomasina udvarából udvarispánt (1296: CDCr VII. 237.), asztalnok- (1295: ÁÚO X. 183.), pohárnok- (1295: CDCr VII. 215.) és tárnokmestert (1293: RA 3935. sz.; 1294: RA 3986. sz.) ismerünk.

⁹³ 1274: DL 875. – Az oklevelet Fejér is kiadta (CD V/2. 216.), ám számos hibával.

⁹⁴ 1273 k.: Zichy I. 33.

⁹⁵ 1275: CD V/2. 244.; 1274–1290 k.: CD IX/4. 105., vö. Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. III. 238–240.

nostor népei csak a királynéi udvarispán jelenléte előtt tartoztak perbe állni,⁹⁶ miként a hasonló helyzetben lévő hántai káptalan népeit is kizárólag a királyné curiaja előtt lehetett perbe vonni.⁹⁷ Az egyértelmű adatok mellett találkozunk azonban olyannal is, mely alkalmas arra, hogy elbizonytalanítson a királynéi udvarispán hatáskörét illetően. 1220-ban az „Újvár megyei királynéi vendégek, ti. a tíz faluból való németek” (*reginae hospites de provincia Novi Castris, scilicet de decem villis*), azaz a vizsolyi királynéi ispánság⁹⁸ népei saját falunagyaikat (*villicos suos*) vádolták be. Ügyükben Atyusz bán (*Ocyus banus*) mondott ítéletet, aki ez idő szerint a bánság és a varasdi ispánság mellett a királynéi udvarispáni tisztséget is betöltötte.⁹⁹ Az eset az imént idézett adatainkkal látszólag egybevág, csakhogy az ügyről készített feljegyzés azt is elárulja, hogy Atyusz a király felhatalmazásából (*ex precepto et auctoritate regis*) járt el a perben.¹⁰⁰ Nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért királyi parancsra ítélkezett a királynéi udvarispán az ügyben, ha az — tisztségviselése okán — egyébként is a hatáskörébe tartozott. Egy másik, szintén a vizsolyi ispánság népei közül való személyeket érintő perben az újvári *curialis comes* jutott szerephez az ítélezésben.¹⁰¹ Az említett esetek magyarázatként felmerülhetne, hogy a tapasztalt „rendellenesség”-ek valamiképpen az érintettek *hospes* voltával függenek össze, ennek azonban ellentmond, hogy elvárható lenne: a királynéi vendégtelepesek feletti bíraskodás az életüknek teret adó uradalmi keretek között történjék épp úgy, miként a várispánságok földjein élő vendégtelepesek esetében, ahol is igazolható, hogy felettük az ispánt illetve meg a bírói joghatóság.¹⁰² Megalapozottabbnak látszik inkább arra gondolni, hogy a királynéi udvarispán illetékessége nem volt kizárólagos, s a királynéi népek felett az uralkodónak, illetve az ő képében eljáró bírának is volt joghatósága. Nem mond ellent ennek az sem, hogy 1257-ben Pok nembéli Móric királynéi udvarispán, amikor egy verőcei királynéi prediális jobbágy (*iobagio predialis domine regine de Vereucha*) ellenében pereskedett, Mária királynétól kért bírót ügyének megítélésére, aki aztán saját lovászmesterét, Smaragd nembéli¹⁰³ Ajnárdot bízta meg a bíraskodással,¹⁰⁴ hiszen néhány évvel később, 1262-ben, Benedek királynéi udvarispán „királyi akaratból és a ... királyné különös parancsára” (*de voluntate regia et mandato speciali ... regine*) hajtott végre birtokvizsgálatot Pozsega megyében.¹⁰⁵ A „királyi akarat” emlegetése ez esetben annál is inkább megerősíteni látszik az említett feltételezést, mert Pozsega megye ekkor már évek óta Mária királyné joghatósága alá tartozott, aminek első nyomát 1258-ban találjuk, amikor

⁹⁶ 1270: CD V/1. 23.; 1272: CD V/2. 39.

⁹⁷ 1282: DF 200 822., vö. még DF 201 170.

⁹⁸ Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 156–157.

⁹⁹ 1220: RA 357. sz.

¹⁰⁰ 1220: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Kiadja... Karácsonyi János, Boroszkó Samu. Bp. 1903. (a továbbiakban: VR) 259. sz.

¹⁰¹ 1219: VR 218. sz.

¹⁰² Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Bp. 1999. 39–41.

¹⁰³ Vö. 1222: VR 340. sz.

¹⁰⁴ 1257: CDCr V 80–82.

¹⁰⁵ 1262: CDCr V 241.

is egy hasonló birtokvizsgálatot említ forrásunk, melyet akkor még Smaragd nembéli Gilét királyi tárnok- és királynéi pohárnokispán vezetett.¹⁰⁶

Azt gondolhatnánk, hogy 1262-ben Benedek a földvizsgálatban udvarispáni tiszténél fogva vett részt, valójában azonban inkább alkalmi megbízatásról lehet szó. Erre vall ugyanis, hogy egy hasonló vizsgálatot korábban a királynéi pohárnokok ispánja — s nem Pok nembéli Móric, az az idő szerinti királynéi udvarispán — vezetett, s Erzsébet özvegy királyné sem udvarispánjának, hanem tárnokmesterének adott megbízást a szepesi birtokjogok felülvizsgálatára.¹⁰⁷

A királynéi udvar többi tisztségviselőjének a feladatairól, források híján, még kevesebbet tudunk, a tárnokmesterről is csupán a királyi tárnokmesterrel kínáló analógia alapján sejthető, hogy a királynéi jövedelmek felügyelete lehetett, legalábbis eredetileg, rábízva. Az analógia alkalmazhatósága mellett szól, hogy 1283-ban Izabella királyné tárnokait élelmiszeradó (*victualia*) beszédese közben érte támadás.¹⁰⁸ Az asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterek funkcióit éppúgy homályban hagyják forrásaink, mint a királyi udvar ugyanezen a néven emlegetett méltóságainak feladatait. A „mesterek”-nek ugyanakkor — s ez megint a királyiakkal rokon vonás — megvolt a maguk ispáni címmel szereplő „pár”-ja: a királyné tisztségviselői esetében forrásaink tárnok-¹⁰⁹ és pohárnokispánokat¹¹⁰ emlegetnek. Míg az uralkodó lovászmesterei esetében, ha nem is túl gyakran, de mégiscsak előfordul, hogy ugyanaz a személy tölti be a „mester”-i és az „ispán”-i tiszteket,¹¹¹ a királynéi méltóságok között erre nem találunk példát.¹¹² A „mester–ispán” tisztségpárok egymáshoz való viszonya, adatok híján, megint csak ismeretlen, annak feltételezése azonban megkockáztathatónak látszik, hogy az egyes ispánok az azonos néven emlegetett királynéi (illetve királyi) szolgálónépek¹¹³ előljárói lehettek, míg a mesterek ezekkel legfeljebb laza szálakon kapcsolatot tartó udvari méltóságok voltak. Mivel a szolgálónépi rendszer minden bizonyjal jóval előbb kialakult, mint a királyi (illetve királynéi) udvar egyes „mester” címet viselő méltóságai, így aztán az „ispán”-ok is régtől fogva jelen lehettek a királyi, illetve a királynéi tisztségviselők sorában, míg a „mester”-ek a méltóságok egy újabb rétegéhez tartozhattak. Említést érdemel ugyanakkor, hogy a királynéi hirdető (precones) személyében

¹⁰⁶ 1258: CDCr V. 84. – IV. Orbán pápa 1263-ban erősítette meg Mária királynét Pozsega birtokában I. Vetera monumenta historica Hungariorum sacra illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae-Zagrabiæ 1863–1875. (a továbbiakban: VMHH) I. 254.

¹⁰⁷ 1279: CD V/2. 583., CD V/2. 581., RA II/2–3. 286., CD V/2. 585.; 1280: DL 14 018., DL 63 665., HO VI. 262.

¹⁰⁸ 1283: DF 200 706.

¹⁰⁹ 1238: Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerkesztették Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: Hazai) 7.; 1250: RA 935., RA 936. sz-ok; 1265: ÁÚO XI. 545., DF 254 700.; 1279: MES II. 116–117.; 1284: ÁÚO IV. 264.

¹¹⁰ 1258: CDCr V. 84.

¹¹¹ 1228: RA 442., 443. sz-ok; 1229: RA 451., 456. sz-ok; 1234: RA 529–530. sz-ok.

¹¹² Rátót nembéli István 1265 előtt Mária királyné lovászmestere és tárnokispánja volt (1265: ÁÚO XI. 545.

¹¹³ L. pl. 1273: Hazai 62. (királynéi asztalnok); 1280: ÁÚO IV. 221., és 219.; 1283: HO IV. 89.; 1284: CD V/3. 216.; 1289: DF 200 713. (királynéi pohárnokok); 1238: Hazai 7.; 1283: DF 200 706., 1283: DL 1158.; 1284: CD V/3. 218.; 1284: CD V/3. 217.; 1286: CDCr VI. 575. (királynéi tárnokok).

olyan szolgálónépi csoportot ismerünk,¹¹⁴ melyeknek ispánjai szerepelnek ugyan,¹¹⁵ ám hozzájuk kötődő udvari méltóságról, azaz „hirdetömesterek”-ről nem tudunk, vélhetően azért, mert ilyen nem is volt.

Az a korábbi vélekedés, mely szerint a (királyi) udvar méltóságai hivataluk után nem jutottak jövedelemhez,¹¹⁶ tévesnek bizonyult.¹¹⁷ A királynéiak esetében is rendelkezünk olyan adattal, mely egyértelműen bizonyítja, hogy rendszeres „fizetés” (*stipendium*) illette meg az udvari méltóságokat: Mária királyné lovászmestere — aki egyúttal tárnokai ispánja is volt — évente (*annuatim*) ötszáz márkát, tehát jelentéktelennek éppen nem mondható összeget kapott *ratione stipendii sui*.¹¹⁸ A többiek jövedelmeiről hiányoznak az adatok, összehasonlításukkal csak annyi jegyezhető meg, hogy a királynéi kancellárt ugyanekkora összeg illette meg,¹¹⁹ a király egyik bárója, az országbíró (egyúttal mosoni ispán) viszont — 1278-ban — évi ezer márkát kapott.¹²⁰ Az udvari tisztségviselők magas jövedelmeire vonatkozó szórványos adataink mindenben alátámasztják Rogerius azon, a II. András-kori udvari méltóságokra vonatkozó megjegyzését, mely szerint azok szerfelett meggazdagodtak tisztségeik bevételeiből.¹²¹ A királynéi kancellár *salariumát* a királynéi jövedelmekből (*de reginalibus ... redditibus*)¹²² fizették, s nyilván így volt ez a többi udvari méltóságviselő esetében is.

A királynéi udvar egyes méltóságai között épp úgy egyfajta rangsor figyelhető meg, mint a királyiak esetében. Eredetileg minden bizonnyal az udvarispánság betöltője rendelkezett a legnagyobb tekintéllyel. Erre vall, hogy a királynéi udvarispán — ellentétben a királynéi udvar „mesterei”-vel — rendszeresen feltűnik az 1192 és 1235 közötti években kiállított királyi kiváltságlevelek méltóságsorai-ban,¹²³ miközben az 1222. évi Aranybulla — a nádor, a bán és a királyi udvarispán társaságában — az ország legjelentősebb méltóságviselői között említi.¹²⁴ Mint azt az alábbiakban látni fogjuk, ugyanezt a következtetést alapozzák meg a királynéi udvarispánságot ebben az időszakban betöltő személyekre vonatkozó is-

¹¹⁴ L. pl. 1274: CD VI/2. 399.; 1278 k.: BTOE I. 175–176.; 1282: HO VI. 307. és 282.; 1283: CD V/3. 217.

¹¹⁵ 1245: CDES II. 145.; 1286: HO VI. 343.

¹¹⁶ *Fügedi Erik*: Ispánok, bánok, kiskirályok. Bp. 1986. 51.

¹¹⁷ *Kis Péter*: „A király hú bárója”. (Ákos nembeli Ernye pályafutása). Fons 2. (1995) 286.

¹¹⁸ 1265: ÁÚO XI. 545.

¹¹⁹ 1269: BTOE I. 107.

¹²⁰ 1278: UB II. 111. – Említést érdemel még az az adat, mely szerint 1217-ben a királyi pohárnokmester, mikor a király tisztségét másnak adta, mintegy végkielégítésképpen 300 márkát kapott: CD III/1. 205.

¹²¹ Rogerii Carmen miserabile 10. c.: Qui tamen potentiores erant, sicut thavarnicorum, qui et camerarius dicitur, ac dapiferorum, pincernarum necnon agazonum magistri et ceteri, qui habebant in curia dignitates, exinde in tantum incassati erant, quod reges pro nihilo reputabant. – Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999.² (a továbbiakban: SRH) II. 558. – A világi méltóságviselők jövedelmeire I. még *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129. (1995) 174–180.

¹²² 1269: BTOE I. 107., vö. 1276: CD V/2. 338.

¹²³ Vö. *Nógrády Á.*: i. m. 162–163. és 190. (táblázatok).

¹²⁴ 1222: 30. c. – Enchiridion 142.

mereteink is. A 13. század második feléből származó adataink viszont sokkal inkább a királynéi tárnokmestert mutatják a királynéi udvar legtekintélyesebb méltóságának: a méltóságsorokban inkább ennek a tisztségnek a betöltője tűnik fel, s a tisztségviselők személyi köre is ezt a benyomást erősíti meg. A jól érzékelhető változás okát vagy okait illetően találgatásokra vagyunk utalva. A leginkább kézen fekvőnek az a feltételezés tűnik, hogy a királyi udvar hierarchikus rendje lehetett hatással a királynéi udvar belső szerkezetére. Köztudomású, hogy a királyi tárnokmester — a tisztség végleges meggyökeresedése, azaz II. András uralkodásának ideje óta — az uralkodó legbefolyásosabb bárói közé tartozott, aminek félreérthetetlen jeleként a tárnokmestert az 1290. évi törvény mindjárt a nádor után említi azon méltóságok sorában, akiket az uralkodó csak a királyi tanács beleegyezésével nevezhet ki.¹²⁵

A tisztségek felől közelítve, mi tagadás, meglehetősen korlátozott mértékű ismereteket szerezhethünk a királynéi udvar méltóságaira vonatkozóan. Több eredménnyel kecsegtet, ha ugyanennek az éremnek a másik oldalát, a tisztségek betöltőinek körét vesszük szemügyre.

A királynéi udvarispánok sorozatát — nem számítva egy III. István király nevében kiállított, de 1029-re datált hamis oklevelet¹²⁶ — 1198-tól kezdve ismerjük,¹²⁷ de adataink csak II. András uralkodásának éveitől kezdve szaporodnak meg. Az asztalnok-, a lovász- és a pohárnokmester tisztségére vonatkozó utalások a 13. század közepén jelennek meg,¹²⁸ az első tárnokmesterrel viszont megint csak II. András korában találkozunk.¹²⁹

Királynéi udvarispánok

1206	Tiborc ¹³⁰
1207–1210	Turoy fia Péter ¹³¹
1210–1212	Bánk ¹³²
1214	Szák nembéli Barc fia Miklós ¹³³
1219–1221	Atyusz nembéli ¹³⁴ Atyusz ¹³⁵
1221	Kán nembéli Gyula ¹³⁶

¹²⁵ 1290: 9. c.: UGDS I. 174.

¹²⁶ ÁÚO XI. 37–38., vö. RA 123. sz.

¹²⁷ RA 172. sz.

¹²⁸ 1239: RA 657. sz. (asztalnokmester); 1257: CDCr V. 80. (lovászmester); 1240: RA 684. sz. (pohárnokmester – 1209-ben hamis oklevél már említi: RA 246. sz.).

¹²⁹ 1221: RA 364. sz. („maior cubiculariorum regine” tisztségnévvel).

¹³⁰ RA 223. sz.

¹³¹ 1207: RA 229–230. sz-ok; 1208: RA 234. sz., 233. sz., DL 87 639., 235–237. sz-ok; 1208: VR 4. sz.; 1209: RA 240. sz.; 1210: RA 253. sz. – A kérdéses személyek meghatározásakor Wertner Mór eredményeiből indultunk ki l. Wertner Mór: Az Árpád-kori ország- és udvarbírák genealógiája. Turul 19. (1901) 7–26. és 54–73., vö. még Úó: Az Árpád-kori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 638–672. A továbbiakban csak akkor utalunk a kérdéses személy származására, ha az ezekben a tanulmányokban javasolt megoldásoktól eltérünk.

¹³² 1210: RA 254. sz.; 1211: RA 258–262. sz-ok; 1212: RA 269–270. sz-ok, DF 261 647., DF 207 541., DF 254 701. (ez utóbbi kétes hitelű).

¹³³ 1214: CDES I.152. (az oklevél kétes hitelű).

¹³⁴ Vö. Holub József: Az Atyusz-nemzetség. Turul 51. (1937) 57–67.

¹³⁵ 1219: RA 354. sz-ok; 1220: RA 357. sz.; 1221: RA 362. sz.

¹³⁶ RA 365–369. sz-ok, 371. sz., VR 312. sz., MES I. 232.

1222–1225	Szák nembéli Barc fia Miklós ¹³⁷
1226–1229	Atyusz nembéli Atyusz ¹³⁸
1229–1230	Tétény nembéli ¹³⁹ Péter ¹⁴⁰
1232	Kán nembéli Gyula ¹⁴¹
1251–1259	Pok nembéli Móric ¹⁴²
1262–1263	Fancs fia ¹⁴³ Benedek ¹⁴⁴
1264–1269	Csák nembéli Csák fia ¹⁴⁵ István ¹⁴⁶
1270	Farkas ¹⁴⁷
1275	Fülöp ¹⁴⁸
1275	Héder nembéli Dénes fia Herrand ¹⁴⁹
1275	Mojs ¹⁵⁰
1290	Forrói Csete fia ¹⁵¹ Aladár ¹⁵²

Királynéi asztalnokmester

1239–1240	Hahót nembéli Mihály ¹⁵³
1253	Szák nembéli Albeus fia Konrád ¹⁵⁴
1263	Csák ¹⁵⁵
1274	Forrói Csete fia Aladár ¹⁵⁶
1274–1275	Héder nembéli Dénes fia Herrand ¹⁵⁷
1277–1279	Forrói Csete fia Aladár ¹⁵⁸
1290	Ehellős ¹⁵⁹

¹³⁷ 1222: RA 382–383., 386. sz-ok (ez utóbbi hamis); 1223: RA 393–395.; 1224: RA 402–403., 406–411. sz-ok; 1225: RA 420., 422., 426. sz-ok.

¹³⁸ 1226: DL 61 126.; 1228: RA 440–443., 448., 449. sz-ok (e két utóbbi hamis); 1229: RA 451–452. sz-ok.

¹³⁹ Vö. *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Arcanum Digitéka – MTA Történettudományi Intézet 2001.

¹⁴⁰ 1229: RA 456. sz.; 1230: RA 462. sz.

¹⁴¹ CDCr III. 367.

¹⁴² 1251: CD IV/2. 85.; 1255: RA 1066. sz. (a Prannaius név vélhetően elírás); 1256: CDES II. 379.; 1257: CDCr V. 80.; 1258 (?): CDES II. 431.; 1259: RA 1216. sz., BTOE I. 70., RA 1223. sz.

¹⁴³ *Wertner Mór*: Két Árpádkori országnagy családja. Történelmi Tár 1899. 83–84.

¹⁴⁴ 1262: RA 1290. sz., CDCr V. 241.; 1263: UB I. 287., RA 1362–1363., RA 1372. sz-ok.

¹⁴⁵ Vö. *Engel Pál*: Genealógia i. m.

¹⁴⁶ 1264: RA 1397. sz., Zichy I. 18.; 1264–67. k.: RA 1514.a. sz.; 1265: UB I. 311., DF 254 700.; 1266: UB I. 327.; 1267: RA 1532., 1551. sz-ok; 1268: RA 1575., RA 1577. sz-ok; 1269 (?): RA 1604. sz., 1269: RA 1632., RA 1644. sz-ok.

¹⁴⁷ RA 1963. sz.

¹⁴⁸ *Kiss András*: Lappangó középkori oklevelek. Erdélyi Múzeum 54. (1992) 82.

¹⁴⁹ 1275: RA 2599., RA 2602. sz-ok, DL 93 918.

¹⁵⁰ 1275: RA 2663. sz.

¹⁵¹ Vö. *Engel Pál*: Genealógia i. m.

¹⁵² DF 200 716.

¹⁵³ 1239: RA 657. sz.; 1240: CDCr IV. 122–123.

¹⁵⁴ HO I. 28.

¹⁵⁵ RA 1346. – Vélhetően Csák nembéli (ugodi) Demeter ispán fia, aki 1268-ban a királyné által delegált bíró (Zichy I. 17.).

¹⁵⁶ ÁÚO IX. 86.

¹⁵⁷ 1274: RA 2564. sz.; 1275: RA 2595. sz.

¹⁵⁸ 1277: CDCr VI. 212., CDCr VI. 211.; 1279: ÁÚO IX. 257–258.

¹⁵⁹ DF 200 716.

Királynéi lovászmester

1257	Smaragd nembéli Ajnárd ¹⁶⁰
1265	Rátót nembéli „Porc” István ¹⁶¹
1265	Miklós ¹⁶²
1272	Rátót nembéli „Porc” István ¹⁶³
1290	Szécs nembéli Mikó fia Mikó ¹⁶⁴

Királynéi pohárnokmester

1240	Szák nembéli Albeus fia Konrád ¹⁶⁵
1281	Kökényesrénold nembéli Mikod fia ¹⁶⁶ Imre ¹⁶⁷
1290	András ¹⁶⁸
1298	Kacsics nembéli Falkos fia Farkas ¹⁶⁹

Királynéi tárnokmester

1221	Kán nembéli Gyula ¹⁷⁰
1239 k.	Dénes ¹⁷¹
1259	Fancs fia Benedek ¹⁷²
1262–1268	Rátót nembéli Olivér ¹⁷³
1270–1272	Monoszló nembéli Gergely ¹⁷⁴
1274–1275	Mojs ¹⁷⁵
1275	Péc nembéli György fia Dénes ¹⁷⁶
1275	Héder nembéli Dénes fia Herrandus ¹⁷⁷
1275–1276	Rátót nembéli Roland ¹⁷⁸
1276	Miklós ¹⁷⁹
1277–1278	Mojs ¹⁸⁰

¹⁶⁰ CDCr V. 80.

¹⁶¹ RA 1840. sz.

¹⁶² DF 254 700.

¹⁶³ RA 2213. sz.

¹⁶⁴ DF 200 716., Hazai 122.

¹⁶⁵ RA 684., 689. sz-ok.

¹⁶⁶ 1288: ÁÜO IV. 332.

¹⁶⁷ *Eckhart Ferenc*: Néhány kiadatlan Árpád-kori oklevél. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Bp. 1917. 77.

¹⁶⁸ DF 200 716.

¹⁶⁹ RA 4167. sz.

¹⁷⁰ RA 364. sz.

¹⁷¹ A pannonhalmi Szent-benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) VIII. 284.

¹⁷² RA 1226. sz.

¹⁷³ 1262: RA 1288–1289. sz-ok; 1268: RA 1577. sz.

¹⁷⁴ Az első adat: RA 1959. sz., az utolsó: RA 2225. sz.

¹⁷⁵ Az első adat: RA 2443. sz., az utolsó: RA 2602. sz.

¹⁷⁶ Az első adat: RA 2604. sz., az utolsó: RA 2652. sz.

¹⁷⁷ UB II. 80.

¹⁷⁸ 1275: RA 2659–2666. sz-ok; 1276: RA 2687., 2691. (az oklevél hamis), 2710–2711. sz-ok.

¹⁷⁹ RA 2761. sz.

¹⁸⁰ 1277: RA 2824. sz.; 1278: RA 2846. sz. (az oklevél hamis), RA II/2–3. 244., RA 2915. sz.; 1279: RA 2939., 2958. sz-ok; 1280: CDCr VI. 358., HO VI. 258.

1282–1290	István ¹⁸¹
1291	Péc nembéli Lukács ¹⁸²
1293–1295	Ákos nembéli Ernye fia István ¹⁸³
1298–1299	Ákos nembéli Albert fia ¹⁸⁴ Mojs ¹⁸⁵
1299	Borsa nembéli Tamás fia Roland ¹⁸⁶

A királynéi udvar tisztségeit viselő személyek körének vizsgálata, igazolva előzetes várakozásainkat, valóban számos tanulsággal szolgál. Az a nevek futólagos áttekintése alapján is világosan látszik, hogy — bármelyik tisztségről is legyen szó — többnyire előkelő nemzetségek tagjaival találkozunk: a listákon az Ákosok, az Atyuszok, a Csákok, a Hahótok, a Héderek, a Kánok, a Rátótok, a Smaragdok, a Tétények képviselői szerepelnek, hogy csak a legjelentősebb rokonságokat említsük. Aligha férhet kétség ugyanakkor ahhoz, hogy ebbe a társadalmi körbe tartozott az a Mojs is, aki udvarispánként és tárnokmesterként is szerephez jutott a királynéi udvarban, jóllehet rokonságának nemzetségneve nem ismert. Ennek alapján csábító lehetne arra gondolni, hogy azok a királynéi méltóságviselők, akiknek származása nem tisztázható egyértelműen, szintén a nagybirtokos előkelők közül kerültek ki, ha nem szerepelnének a listákon ugyanakkor olyan személyek, akik bizonyosan jóval szerényebb származással dicsekedhettek. Ennek a típusnak a jellegzetes képviselője Forrói Csete fia Aladár, aki Fejér megyei kisbirtokosként¹⁸⁷ került Erzsébet ifjabb királyné udvarába, ahol 1262–1263-ban már tárnokmester-séggel jutott s a férjétől, István ifjabb királytól jelentős birtokadományokat kapott.¹⁸⁸ 1274-ben és 1277–1279-ben Izabella királyné tárnokmestereként találkozunk vele, majd újra Erzsébet — immár özvegy — királyné szolgálatába állt: a királyné egyik, 1279–1280 tájára datálható oklevele udvarispánként említi.¹⁸⁹ 1290-ben viszont már Izabella királyné udvarispánja volt,¹⁹⁰ s e méltóság viselőjeként szerepel 1309-ben is, amikor az Anjou Károlyt királyukul elismerő bárók között sorolják fel.¹⁹¹ Hasonló, bár részleteiben kevésbé ismert karrier gyanítható Fancs fia Benedek esetében is: ő 1247 és 1251 között mosoni ispánként kerül a szemünk elé,¹⁹² hogy aztán Mária királyné udvarába kerülve előbb tárnokmesterként, majd udvarispánként szolgálja IV. Béla feleségét.

¹⁸¹ 1282: RA 3185. sz.; 1290: DF 200 716.

¹⁸² RA 3741., 3822. sz-ok.

¹⁸³ 1293: RA 3935. sz.; 1294: RA 3986. sz.; 1295: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Válogatta, fordította bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette Kondorné Látókóczi Erzsébet. Eger 1997. 79.

¹⁸⁴ Engel P. Genealógia i. m.

¹⁸⁵ 1298: UGDS I. 192.; 1299: RA 4217., 4234. sz-ok., UB II. 327.

¹⁸⁶ RA 4275. sz.

¹⁸⁷ 1255: ÁÚO VII. 410.

¹⁸⁸ 1262: RA 1792. sz.; 1263: RA 1809. sz.

¹⁸⁹ DL 38 668.

¹⁹⁰ Az 1290 előtti évek valamelyikében kelhetett az a datálatlan oklevél, mely szerint Aladár királynéi udvarispán Budán ítélkezik (DL 75 158.).

¹⁹¹ Személyére l. *Zsoldos Attila*: Kassa tüzszai. (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé familiájáról). *Történelmi Szemle* 39. (1997) 351.

¹⁹² 1247: RA 853. sz.; 1248: RA 875. sz. (az oklevél kétes hitelű); 1251: RA 950. (az oklevél hamis), 957–958., 959. (az oklevél hamis), 960. sz-ok.

Ha mármost vizsgálatunkat kiterjesztjük arra a kérdésre is, hogy az egyes királynéi tisztségviselők milyen más méltóságokat töltöttek be pályafutásuk során, szerfelett figyelemreméltó megállapításokat tehetünk. Feltűnő mindenekelőtt, hogy csak az udvarispáni és a tárnokmesteri tisztség betöltői között találunk olyanokat, akik valamely jelentősebb királyi méltóság viselőiként is ismertek: ez mindenestre alátámasztani látszik azt a korábbi megállapításunkat, hogy a királynéi udvar hierarchiáján belül e két tisztség volt a legtekintélyesebb. Az alábbiakban kifejtendő részletek ugyanakkor azt is igazolják, hogy az udvarispánság inkább a tatárjárás előtti, míg a tárnokmesteri az azt követő évtizedekben számított rangban az elsőnek. II. András korának királynéi udvarispánjai — mind e tisztségüket megelőzően, mind azt követően — valamennyien viseltek királyi méltóságokat: megyéispánságokat és más, fontosabb tisztségeket.¹⁹³ Bánk, Szák nembéli Barc fia Miklós, Atyusz nembéli Atyusz és Kán nembéli Gyula pedig egyenesen II. András kormányzatának oszlopai közé sorolható. Bánk, Miklós és Gyula ennek megfelelően elnyerte — némelyikük, mint Barc fia Miklós és Kán Gyula, többször is — a bárói karrier csúcsát jelentő nádori tisztelet,¹⁹⁴ ám Atyusz sem sokkal maradt el mögöttük többszöri bánágával és királyi udvarispánságával.¹⁹⁵ Hozzájuk képest már Tétény nembéli Péter is másodvonalbelinek tűnik, igaz, neki a fivére, Marcell volt királyi udvarispán.¹⁹⁶ A 13. század későbbi évtizedeiben szemlélató mást jóval kisebb kaliberű személyek jutottak a királynéi udvarispáni tisztséghez. Közülük egyedül a már említett Mojs — az azonos nevű nádor fia — viselt maga is nádorságot,¹⁹⁷ míg Pok nembéli Móric csupán királyi pohárnok-, asztalnok- és tárnokmester volt,¹⁹⁸ Csák nembéli István — pályája elején — szörényi banként szolgálta királyát,¹⁹⁹ Héder nembéli Herrand pedig a lovászmesterségig²⁰⁰ jutott a királyi udvar hierarchiájában.

Az első ismert királynéi tárnokmester a már említett Kán nembéli Gyula volt, utódai viszont már összehasonlíthatatlanul kevesebb befolyással rendelkeztek a királyi udvarban, mint ő. Ez a helyzet az 1270-es években változott meg szembetűnően. V. István okleveleinek a méltóságsoraiban feleségének, Erzsébet királynénak a tárnokmestere, Monoszló nembéli Egyed rendszeresen feltűnik, míg a királynéi udvarispánnal, a közelebről ismeretlen Farkassal csak egyetlen alkalommal találkozunk.²⁰¹ Mivel Gergely felesége a királyné nővére — vagy legaláb-

¹⁹³ A vonatkozó adatok jelentős része Wertner Mór 131. sz. jegyzetben említett munkáiban fellelhető, megisméltésüktől ehelyütt eltekintettünk.

¹⁹⁴ Bánk 1212–1213-ban, Szák nembéli Barc fia Miklós 1213–1214-ben, 1219–1222-ben és 1226-ban, Kán nembéli Gyula 1215–1217-ben és 1222–1226-ban volt nádor, vö. Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 474.

¹⁹⁵ Atyusz 1214-ben (RA 289–291. sz-ok) és 1220–1222-ben (RA 357–358. sz-ok; 1221: RA 362., 364–371. sz-ok; 1222: RA 377–378., 381. sz-ok) volt bán, 1215–1217-ben pedig udvarispán (1215: RA 298–299. sz-ok; 1216: RA 303–308. sz-ok; 1217: RA 314., 316–320., 322–326., 328–334., [tévesen királynéi] 335., [tévesen királynéi] 336., 337., [tévesen királynéi] 338–339. sz-ok).

¹⁹⁶ 1207-ben és 1211–1212-ben, l. KMTL 512.

¹⁹⁷ 1270–1272-ben, l. KMTL 474.

¹⁹⁸ L. Wertner M.: Az Árpádkori udvari tisztviselők i. m. passim.

¹⁹⁹ 1243: RA 734. sz.

²⁰⁰ 1262: RA 1290., 1294. sz-ok; 1263: RA 1372. sz.; 1265: RA 1466. sz.; 1266: RA 1485. sz.; 1268: RA 1588., 1597. sz-ok; 1269: RA 1644. sz.

²⁰¹ 1270: RA 1963. sz.

bis közeli rokona (*soror*) — volt,²⁰² felmerülhetne a gyanú, hogy a sógorság kölcsönzött ideiglenes tekintélyt a tisztségnek. Valójában azonban Gergely utódai is az országbárok közül kerültek ki: Péc Dénes nádor, szlavón bán és országbíró volt előzőleg,²⁰³ a királynéi tárnokmestersége idején már idős embernek számító Rátót nembéli Roland még IV. Béla idején viselt komoly tisztségeket — köztük nádorságot is²⁰⁴ —, az 1270-es évek utolsó ismert királynéi tárnokmestere pedig az az ifjabb Mojs volt — Monoszló Gergelyhez hasonlóan felesége révén ő is a királyi ház tágabb rokonságához tartozott²⁰⁵ —, akinek a karrierje szintén IV. Béla uralkodása idején indult, s fontosabb állomásai a királyi lovász-, majd asztalnokmesterség, V. István alatt a nádorság és a szlavón bánság voltak, de viselte az országbírótságot is.²⁰⁶ Az 1280-as évekhez köthető István tárnokmesterről semmit sem tudunk, de az 1290-es években újra tekintélyes személyekkel találkozunk a királynéi tárnokmesterek között, hiszen Ákos István és Borsa Roland bízvást minősíthető annak.

Mindezek után joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon a korábban országos méltóságokat és a királyi udvar tisztségeit viselt bárók számára nem jelentett-e visszalépést a királynéi udvar vezető posztjainak ellátása, azaz: tarthatjuk-e oda-kerülésüket a kegyvesztettség — vagy legalábbis az ideiglenes háttérbe szorulás — jelének. Aligha vitatható ugyanis, hogy a királyi udvarispánság vagy tárnokmesterség jóval nagyobb hatalmat és presztízst biztosított viselője számára, mint a királynéi, nem is beszélve a nádorságról vagy éppen a tartományok feletti kormányzást biztosító bánaságról és vajdaságról. Számos jel mutat arra, hogy a válasz határozottan nemleges. Amennyire a rendelkezésünkre álló források alapján megítélhető, a kegyvesztettség a királyi udvarból való eltávolítást vont maga után: így tűnik el a bárók sorából II. András egyik kedvence, az 1209 után száműzetésbe kényszerült Korlát fia Benedek,²⁰⁷ IV. Béla korábbi országbírája, Geregye nembéli Pál az 1250-es évek közepén²⁰⁸ vagy éppen Csák nembéli Péter az 1270-es évek elejének udvari intrikái következtében.²⁰⁹ S ez még a jobbik eset volt, hiszen ismeretesek olyan példák is, amikor IV. Béla, trónraléptét követően, megvakíttatással és bebörtönzéssel tette nyomatékosabbá a kegyvesztettség tényét.²¹⁰

Az országos méltóság viselése után a királynéi udvar valamelyik vezető tisztségébe került bárók életpályája ezzel szemben a legkevésbé sem utal arra, hogy a királynéi udvarispánság vagy tárnokmesterség viselése törést jelentene a karrierben. Bánk 1208–1209-ben Szlavónia élén állt,²¹¹ 1210 és 1212 között töltötte

²⁰² 1274: RA II/2–3. 99., vö. *Jakubovich Emil*: Kun Erzsébet nőtestvére. Turul 37. (1922–1923) 14–27.

²⁰³ KMTL 474–475., 650., 512.

²⁰⁴ *Szovák Kornél*: Roland. In: KMTL 577.

²⁰⁵ 1281: CD X/4. 858., vö. Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. 597–614.

²⁰⁶ *Szovák Kornél*: Mojs. In: KMTL 462.

²⁰⁷ 1221: UB I. 81., vö. *Fügedi E.*: i. m. 82–83.

²⁰⁸ *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 109.

²⁰⁹ 1273: „quidam emuli sui [sc. Petri] iniqua confederacione falsa suggerentes et instigatione felle plena animum nostrum advertissent, eum de nostrorum fidelium contubernio et de domo nostra occasionaliter non ex causa effugari studuissent” írja erről IV. László egyik oklevele – CDCr VI. 37.

²¹⁰ *Pauler Gy.*: i. m. II. 129–130.

²¹¹ 1208: RA 233–237. sz-ok; 1209: RA 240–242., 248–249. (e két utóbbi oklevél hamis) és 250. sz-ok.

be a királynéi udvarispánságot, hogy aztán rögtön ezt követően a lehető legjelentősebb tisztséget, a nádorságot nyerje el.²¹² Ugyanezt tapasztaljuk például Kán nembéli Gyula esetében is: királynéi tárnokmesterségét és udvarispánságát megelőzően királyi udvarispán,²¹³ bán,²¹⁴ vajda,²¹⁵ nádor,²¹⁶ majd újra bán²¹⁷ volt, azt követően pedig ismét nádorként²¹⁸ és bánként²¹⁹ szolgálta királyát. S hogy ez a helyzet nem csak II. András korára jellemző, annak példajaként elegendő talán egyedül Péc nembéli Dénes példájára hivatkozni, aki 1275. évi királynéi tárnokmesterségét követően országbíró,²²⁰ majd nádor²²¹ volt. Mindezen adatok a leghatározottabban azt a benyomást keltik, mintha a királynéi udvar méltóságai beletartoztak volna a királyi tisztségek azon körébe, amelyek időről időre bekövetkező újraosztása állandó mozgásban tartotta a bárókat, ám anélkül, hogy a változások alapján az érintettek kegyvesztettségére lehetne következtetni.

A jelenség kétségkívül magyarázatot kíván, hiszen felveti a királyi és a királynéi udvar viszonyának a kérdését. Ennek mindeddig nem sok figyelem jutott, jóllehet elemzésünk kiindulópontja, az 1298. évi törvény 24. cikkelye meglehetősen világosan megfogalmazza, hogy a királynéi udvar báróit — legalábbis egy részüket — nem a királyné, hanem férje, az uralkodó választja ki, akiket felesége köteles tisztségükben megtartani.²²² Kérdés már most, hogy valamely újonnan hozott rendelkezéssel állunk-e szemben, vagy egy régóta meglévő gyakorlat törvénybe iktatásával.

Az előbbi megoldás mellett szóló érv lehet, hogy ugyanez a törvény a királynéi udvari méltóságok betöltéséről is rendelkezik, s ennek alapján arra gondolhatunk, hogy az 1298 előtti években egyáltalán nem voltak királynéi méltóságok. S valóban, a királynéi udvarispánok, az asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterek sorozata 1290-ben, Izabella királyné embereivel megszakad, egyedül tárnokmestereket ismerünk az 1290-es évekből, s egy pohárnokmestert éppen 1298-ból. Indokoltnak tűnik tehát a feltételezés, hogy az 1298. évi törvény említett cikkelye a királynéi udvar újjászervezését célozta, s így talán ennek egyik eleme lehetett a királynéi bárók kinevezési rendjének átalakítása.

Ellene mond ugyanakkor ennek a megoldásnak, mégpedig nagy nyomatékkal, hogy a királynéi udvar méltóságainak viselői rendszeresen valamely megye ispánjai is voltak. II. András korában Péter királynéi udvarispán előbb a csanádi, majd a bácsi, Bánk a bihari, Miklós előbb a soproni, majd a pozsonyi, Péter pedig

²¹² 1212: RA 272–276., 280. (ez utóbbi hamis) sz-ok; 1213: RA 281., 284., 286. sz-ok (e két utóbbi oklevél hamis), vö. még VR 9., 15., 19., 27. sz-ok.

²¹³ 1212: RA 272–276., 280. sz-ok (az utolsó oklevél hamis); 1213: RA 281., 284., 286. sz-ok (a két utóbbi oklevél hamis).

²¹⁴ 1213: RA 282–283. sz-ok.

²¹⁵ 1214: RA 289–291. sz-ok.

²¹⁶ 1215: RA 298–299. sz-ok, VR 148. sz.; 1216: RA 303–309. sz-ok, VR 153., 162. sz-ok; 1217: RA 314., 316–320., 322–326., 328–339., 345–346. sz-ok (a két utolsó oklevél hamis), VR 165. sz.

²¹⁷ 1219: RA 354. sz.

²¹⁸ 1222: RA 382–383., 386. sz-ok (az utolsó oklevél hamis); 1223: RA 393–395., 401. sz-ok (ez utóbbi hamis); 1224: RA 402–403., 406–411.; 1225: RA 420., 422., 426. sz-ok.

²¹⁹ 1234: RA 529. sz.; 1235: RA 537. sz.

²²⁰ 1277: RA 2824. sz.

²²¹ 1277: RA 2825. sz.

²²² L. a 89. sz. jegyzetet.

az újvári ispánságot viselte. IV. Béla idején Pok Móric nyitrai ispán volt a királynéi udvarispánsággal egyidejűleg, utódai között pedig vasi és pozsonyi ispánokat találunk, azaz rendre a jelentősebb megyék ispánságát viselik a királynéi udvarispánok. Szembetűnő, hogy a királynéi asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterek esetében, ha egyáltalán rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek ispánságaikra utalnak, jóval kisebb jelentőségű megyék tűnnek fel. Herrandus asztalnokmester barsi és semptei ispán volt, egy másik asztalnokmester, Aladár pedig nógrádi. A lovászmesterek közül Ajnárd galgóci, „Porc” István nógrádi ispánként szerepel. A tárnokmesterek ispánságai változatosabb képet mutatnak: Fancs fia Benedek „csak” trencsényi, Rátót Olivér pedig szanai ispán volt, Monoszló Gergely ellenben vasi, Mojs somogyi, Péc Dénes pedig zalai ispáni tiszteletet viselt a királynéi tárnokmesterséggel egyidejűleg.²²³ Adataink meglehetősen egyértelműséggel tanúskodnak amellett, hogy azok a királynéi méltóságok viseltek egyidejűleg jelentősebb ispáni tiszteket, akik pályafutásuk során a királyi udvarban is komoly szerephez jutottak: fontos ispánság tehát nem a királynéi méltóságviselőnek „járt”, hanem annak a személynek, aki azt betöltötte. Szempontunkból ennek annál is inkább nagy a jelentősége, mert nincs okunk kételkedni abban, hogy a megyéispánságokat a király, s nem a királyné adta. Az persze igaz, hogy a királyné, ha valamely ispánságot vagy megyét megkapta a férjétől, annak ispánjával mint sajátjával rendelkezett, s meglehetősen a kinevezés joga is az ő kezében volt. Így küldte ki a Pilist és Pozsegát birtokló Mária királyné²²⁴ a pilisi és a pozsegai ispánt birtokba való beiktatásra,²²⁵ s alkalmasint annak, hogy Erzsébet özvegy királyné a saját bárójaként említi a baranyai ispánt,²²⁶ az lehet a magyarázata, hogy a megye hozzátartozott az általa kormányzott délvidéki országrészhez.²²⁷ Azt azonban mégiscsak nehéz lenne elképzelni, hogy a királyok rendre lemondtak volna mindazon megyékről a feleségük javára, amelyek élén az egyes királynéi méltóságviselőket találjuk. Hogy valójában mi lehetett a helyzet, arra a királynéi udvarispánok és tárnokmesterek között is szereplő Atyusz nembéli Atyusz esete világít rá.

1222-ben III. Honorius pápa pártfogásába vette II. András második feleségét, Jolántát, egyszersmind megerősítette a férje által neki lekötött birtokokban, melyek között az okmány a bánáságot (*banatum*) — azaz Szlavóniát és Horvátországot —, továbbá Varasd, Somogy, Zala és Szerém (*Cerem*) megyéket sorolja fel. Atyusz királynéi udvarispán 1220-ban történetesen a bánáságot és a varasdi ispánságot is viselte,²²⁸ így az adatok meglehetősen pontossággal egybevágnak.²²⁹ Bizonyosra vehető, hogy Jolánta valójában nem a bánáság és az említett megyék kormányzatát

²²³ Az adatokat l. *Wertner Mór*: Az Árpádkori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1897. 439–486. és 653–679., 1898. 105–133., vö. még *Uő*: Újabb adalékok az Árpádkori megyei tisztviselők ismeretéhez. Történelmi Tár 43–61. és 164–184.

²²⁴ Vö. *Kristó Gy.*: A feudális széttagolódás i. m. 29.

²²⁵ 1262: Történelmi Lapok 1876. 699.; 1259: CDCr V. 149., 1266: CDCr V. 413.

²²⁶ 1279–1280 k.: DL 38 668.

²²⁷ A Szlavóniát is kormányzó Erzsébet özvegy királyné 1282-ben szintén a maga gerzencei ispánjának (*comes noster de Gersenze*) nevezi Jánost, l. DF 219 421.

²²⁸ RA 357. sz.

²²⁹ Szerémről, adatok híján, nem lehet nyilatkozni, Somogy és Zala megyék kormányzata azonban ez idő szerint összefüggésben állt a szlavón bánassággal, l. *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. (Analecta Mediaevalia I.) Szerk. Neumann Tibor. H. n. 2001. 275–278.

kapta meg, hanem csak az azokból származó jövedelmeket, ahogy az évekkel korábban a részint a Maroson leúsztatott só és a pesti szaracénok — azaz izmaeliták²³⁰ —, részint pedig Bodrog megye esetében is történt. II. András ez utóbbi rendelkezéséről a pápa egy 1218. évi oklevele tájékoztat.²³¹ Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben ugyanolyan egybeesést figyelhetünk meg, mint az előzőben: adataink szerint 1219-ben ugyanazon Atyusz — mint királynéi udvarispán — Bodrog megye ispánságát viselte.²³² Mivel semmi alapja nincs egy olyan feltételezésnek, hogy Atyusz Jolánta királyné embere lett volna, ellenben az idő tájt igazolhatóan II. András kipróbált hívének számított — a szlavón bánság élén már 1214-ben is állt²³³ — világos, hogy Atyusz ugyan azért lett bodrogi ispán és bán, mert ő viselte a királynéi udvarispánságot, csakhogy a királynéi udvarispánságot azért éppen ő kapta, mert a király így tudta fenntartani az ellenőrzést a kérdéses jövedelmek felett a felesége javára megtett adományokat követően is. Megköszönhető immár tézisszerűen is annak megfogalmazása: az Árpádok a királynéi udvar tisztségeire úgy tekintettek, mint amelyekkel sajátjaikként rendelkezhetnek. Ez magyarázza, hogy egyes bárók hol országos méltóságokat és a királyi udvar tisztségeit viselik, hol pedig a királyné udvarában találkozunk velük, miközben rendre a legjelentősebb megyéispánságok élén állnak. A rendelkezésünkre álló archontológiai adatok ugyanakkor arra is fényt vetnek, hogy ez a helyzet nem mindig és nem maradéktalanul érvényesült. Nem nehéz észrevenni, hogy II. András uralkodásának idejére sokkal inkább jellemző ennek a rendszernek a működése, mint IV. Béla és V. István korára. IV. László gyermekkirályságának éveiben és az azt követő rövid konszolidációs időszakban,²³⁴ az 1270-es években tehát, újra a II. András-korira emlékeztető jelenségeket figyelhetünk meg, hogy aztán az 1280–1290-es években ismét erőteljesen csökkenjék a királynéi udvar jelentősége — aligha függetlenül a király és a királyné ebben az időszakban elhatalmasodó rossz viszonyától —, amin végül az 1298. évi törvény a már ismert módon kívánt változtatni. Ez a hullámvész pontosan tükröződik a királynéi udvar főbb tisztségeit viselő személyek körén belül bekövetkező változásokban is. A változások mozgatórugóit illetően találgatásokra vagyunk utalva: a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a kérdés intézményes formában történő szabályozása helyett a mindenkor uralkodó elhatározása lehetett a döntő e tekintetben. A királyon — illetve az 1270-es évek elején a királyi udvart az ellenőrzésük alatt tartó bárói érdekcsoportokon — múltott, hogy mennyire tart(anak) igényt a bárói tisztségek elosztásakor azokra a lehetőségekre és erőforrásokra, amelyeket a királynéi udvar tisztségei képviseltek. Ha az uralkodó úgy látta jónak, aligha lehetett akadálya annak, hogy a királynéi udvar vezető tisztségeibe is a maga kedvelt híveit ültesse.

²³⁰ *Benkő Loránd*: Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai. Magyar Nyelv 66. (1970) 154–168.; *Czeglédy Károly*: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. (Nyelvtudományi Értekezések 70.) Bp. 1970. 254–259.; *Szűcs Jenő*: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. Magyarságtudomány. A Magyarságtudató Csoport évkönyve. Főszerkesztő: Juhász Gyula. Bp. 1987. 11–27.

²³¹ VMHH I. 13.

²³² RA 354. sz.

²³³ RA 289–291. sz-ok.

²³⁴ A konszolidációra vö. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 291–301.

A jelek szerint ez gyakran meg is történt, ami érthető, hiszen így jelentősen kibővült a király mozgástere a bárói tisztségek elosztása terén. Ezekben az időszakokban a korszak legjelentősebb báróit is ott találjuk a királynéi udvar vezető tisztségeinek viselői között. Ha viszont a király lemondott erről a lehetőségről, vagy csak korlátozott mértékben vette igénybe, a királynéi udvar méltóságait a bárói kör másodvonalbeli tagjaival töltötték fel, s ezekre az időszakokra jellemző a *homo novus*ok feltűnése, nyilván azzal összefüggésben, hogy ilyenkor a királynénak is nagyobb befolyása lehetett udvara báróinak kiválasztására.

Az 1298. évi törvény nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a királynéi udvar tisztségeit magyar születésű bárókkal kell betölteni. Az ismert királynéi tisztségviselők névsorai éppen nem támasztják alá azt a törvény ezen előírása alapján esetleg feltámadó gyanút, hogy a magyar előkelőknek valóban szükségük lett volna a királynék idegen származású embereivel szemben erre a biztosítékra, hiszen egyetlen idegen sem található közöttük. Maga a lehetőség elvileg fennállt, mivel az Árpádok külországokból házasodtak, s ráadásul a 13. század elején — II. András első felesége, Gertrúd révén — a magyar előkelők valóban alapos leckét kaptak abból, milyen következményekkel jár az, ha a királyné minden mértéken felül pártfogolja rokonait, honfitársait és egyéb kegyeltjeit.²³⁵ Az „idegenek” jelenléte mindazonáltal egyáltalán nem volt jellemző a királynéi udvarnak arra a részére, ahol a királynéi tisztségeket viselő, s így — névleg legalább — „királynéi báró”-nak számító előkelők tevékenykedtek.

Volt azonban a királynéi udvarnak egy másik szférája is, amelyre sokkal inkább jellemző az „idegenek” jelenléte, nyilvánvalóan annak köszönhetően, hogy az udvar ezen része jóval erősebb szálakkal kötődött a külsőországból érkező királyné személyéhez. A király feleségének bizalmasai, udvarhölgyei, valamint az udvarban foglalkoztatott szolganépek és azok irányítói alkották a királyné környezetének azt a részét, amelyet az alábbiakban udvartartásnak nevezünk majd. Itt valóban rendre találkozunk olyan személyekkel, akikről igazolható, vagy legalábbis feltehető, hogy idegenből érkeztek a későbbi magyar királyné kíséretében az országba. Ezek jelenléte azonban aligha támaszthatott komolyabb nehézségeket, mivel, mint látni fogjuk, akár férfiakról, akár nőkről lett légyen szó, egy részük idővel beilleszkedett a magyarországi társadalmi kapcsolatok rendszerébe, más részük viszont csak átmenetileg élt itt, s hazatért.

Nyilván nem véletlen, hogy elsősorban a királynék udvarhölgyei sorában találkozunk idegenekkel. Pontosabban fogalmazva: az Árpád-kori királynék név szerint ismert udvarhölgyei valójában mind idegen származásúak, mégpedig olyanok, akik úrnőjük kíséretében érkeztek Magyarországra. Igaz, példánk száma roppant csekély: mindössze két udvarhölgyről van szó. Egyikük, Tota, Imre király aragón feleségével, Konstanciával jött az országba. Mivel a házasságra a 12–13. század fordulója körüli években került sor,²³⁶ s Tota 1202-ben már Korlát fia

²³⁵ Az idegenekkel kapcsolatos kérdésekre l. *Kristó Gyula*: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 94. (1990) 425–443.

²³⁶ Vö. *Wertner M.*: Az Árpádok családi története i. m. 371. és *Kristó Gyula*: Imre. In: *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 236. – Egy hispán forrás utalása alapján viszont a házasságkötés időpontjaként 1196 jelölhető meg, l. *Anderle Ádám*: Aragóniai Konstancia a spanyol történetírásban. Világtörténet 1994. (tavasz-nyár) 33.

Benedek feleségeként szerepel,²³⁷ úgy tűnik, a királyné viszonylag hamar gondoskodott arról, hogy udvarhölgye megtalálja a helyét új hazájában. A beilleszkedés olyannyira sikeres volt, hogy amikor Benedek száműzetésbe kényszerült, Tota a jelek szerint nem követte férjét idegenbe, hanem Magyarországon maradt. Míg élt II. András első felesége, Gertrúd, eltűnik a szemünk elől, András új hitvesének, Jolántának az udvarában azonban már újra ott találjuk, aminek alighanem szerepe lehetett abban, hogy a Benedektől hitbér fejében kapott, s férje száműzetése után elkobzott birtokait is sikerült visszaszereznie.²³⁸ A másik udvarhölgy, Ahalyz, ezen Jolánta királyné kísérelőjeként érkezett, s hamarosan neki is találtak alkalmas férjet egy bizonyos Batiz személyében.²³⁹ Adataink kis száma miatt nehéz lenne messzemenő következtetéseket levonni, az mindenesetre feltűnő, hogy a két udvarhölgy néhány éven belül már magyar előkelő feleségeként szerepel s így alaptalannak aligha gondolható az a vélekedés, mely szerint a királynék igyekeztek méltó módon kiházasítani kísérelőjük hölgytagjait.²⁴⁰

Ahalyz történetében feltűnik egy olyan motívum is, mely a királynéi udvartartás egy újabb elemére hívja fel a figyelmet. II. András ugyanis egy Valkó megyei birtokot adományozott szabad rendelkezési joggal az asszonynak részint azon szolgálatainak viszonzásaképpen, melyeket az a király fiának, András hercegnek a személye körül teljesített.²⁴¹ A herceg 1210–1212 táján születhetett, azaz az említett adomány megtételekor, 1220-ban, még serdületlen gyermek lehetett, s így indokoltnak látszik az a feltételezés, mely szerint Ahalyz afféle dajkaként jutott szerephez András herceg neveltetésében.²⁴²

Ha valóban így volt, akkor ez rendkívüli eset lehetett, mert más adataink szerint a királyi család gyermekei mellett inkább alacsonyabb társadalmi státusú dajkákat foglalkoztattak. Feltétlenül ezek közé sorolható az a név szerint nem ismert asszony, akiről III. Béla király egyik oklevele árulja el, hogy a király lányának volt a dajkája (*nutrix filie nostre*). A király a dajka szolgálatainak jutalmául fivéreit a győri vár népei közül a várjobbágyok sorába emelte:²⁴³ utódaik még 1318-ban is a Győr megyei Écsen éltek.²⁴⁴

II. András Jolánta nevű lányának dajkája, bizonyos Éva asszony, sem lehetett valami előkelő származású személy. Ellenkező esetben ugyanis talán nem kísérte volna el felnövekedett úrnőjét Aragóniába annak férjhez menetelekor.²⁴⁵ Így azonban arra következtethetünk, hogy a hercegnőhöz szorosabb szálak kötötték, mint saját családjához.

Jóval többet tudunk egy másik dajkáról. Az asszony — egy hamis oklevél szerint Menna volt a neve — István ifjabb király, a későbbi V. István feleségének,

²³⁷ 1202: UB I. 39.

²³⁸ 1221: UB I. 81.

²³⁹ 1220: CDCr III. 183.

²⁴⁰ *Fügedi É.*: i. m. 31–32.

²⁴¹ 1220: CDCr III. 183.

²⁴² *Wertner M.*: Az Árpádok családi története i. m. 452–453.

²⁴³ 1185: ÁÜO I. 78.

²⁴⁴ 1318: Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. I. 477–478.

²⁴⁵ *Vajay Szabolcs*: *Dominae reginae milites. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején.* In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 408–412.

Erzsébetnek az udvarához tartozott. A személyére vonatkozó adataink szerint az ifjabb királyi pár több gyermekét is Menna szoptatta: egy, csak tartalmi átírásból ismert oklevél Margit hercegnőt és a későbbi IV. Lászlót nevezi meg,²⁴⁶ míg a már említett hamis oklevél Máriáról, a későbbi nápolyi királynéről tesz említést. Menna férje a „szász” Mihály ispán, egy bizonyos István fia volt (*comes Michael Saxo filius videlicet Stephani*), s mivel a házaspár a dajka szolgálatai fejében a 13. század elején a királyné német vendégtelepesei által lakott vizsolyi ispánság²⁴⁷ települései közé tartozó Felnémetit kapta adományba, fiuk, György pedig szintén a telepesfalvak egyikét, Középnémetit, alapos okunk van arra gyanakodni, hogy a dajka is a Vizsoly környéki *hospesek* közül származott. István ifjabb király gyakran időzött az Abauj megyei vizsolyi ispánság szomszédságában, Patakon,²⁴⁸ mégpedig a jelek szerint családjával együtt,²⁴⁹ így aztán ésszerűnek látszik a feltételezés, hogy István és felesége a közeli királynéi uradalom lakói közül választották ki gyermekeik dajkáját. Hogy választásuk miért esett éppen Menna személyére, persze nem tudjuk, az mindenesetre bizonyos, hogy az asszony és családja ezzel megcsinálta a szerencsését. Az a körülmény, hogy Menna a királyi pár több gyermeke mellett is dajkaként szolgált, egyértelműen árulkodik arról, hogy elégedettek voltak vele, s a szoptatás idejének elmúltával is az udvarban maradhatott. Valószínűnek tekinthető ugyanis, hogy Mennáról esik szó IV. Béla leánya, Margit hercegnő szentté avatásának ügyében felvett jegyzőkönyvben, ahol név nélkül említik IV. László dajkáját (*nutrix domini regis*).²⁵⁰ Ez annál bátrabban feltehető, mert a dajka egyik fia, a már említett György igazolhatóan kapcsolatban állt a királynéi udvarral: 1278-ban budai polgárként és IV. László felesége, Izabella királyné szerkeszeinek vezetőjeként (*maior plaustorum ... reginalium*) említik. Ha hihetünk annak a hamis oklevélnek, mely a dajka nevét is fenntartotta, Menna egy másik fia pedig, bizonyos Jakab, idővel pataki plébános lett, ami — mivel a pataki kiváltságolt plébánia (*plebania exemta*) volt,²⁵¹ melynek papja a királyi káplánok közé tartozott²⁵² — megint csak a család udvari kapcsolataira utal. Minden bizonnyal a dajka családja udvari kapcsolatainak tulajdonítható az is, hogy Menna egyik dédunokája Druget Fülöp nádor felesége lett.²⁵³

A tisztség, amelyet Menna dajka fia, György 1278-ban Izabella királyné udvarában betöltött, más adatokból is ismert. 1282-ben egy bizonyos Kozma viselte ezt a tisztséget (*maior plaustorum nostrorum*), aki atyafiaival (*fratribus suis*), Lukáccsal és Benedekkel együtt megkapta Izabella királyné harcoló népeinek Onár nevű földjét (*terram nostrorum exercituum populorum nostre collationi*

²⁴⁶ 1278: DF 266 088. és DL 75 382.

²⁴⁷ Vö. 1220: VR 259. sz.

²⁴⁸ 1263: RA 1800. sz.; 1267: RA 1874. sz.; 1268: RA 1886. sz.

²⁴⁹ Erre vall, hogy Erzsébet ifjabb királyné gyermekeivel együtt szintén Patakon esett 1264-ben IV. Béla lányának, Anna hercegnőnek a fogságába l. 1271: Zala I. 58. és 1273: CDCr VI. 36.

²⁵⁰ A veszprémi püspökség római oklevéltára I. 1103–1276. Bp. 1896. 299–300.

²⁵¹ *Jankovich Dénes*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei XIX. (1959) 57–94.; *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. Történelmi Szemle 35. (1993) 9–12.

²⁵² L. pl. 1298 (?): HO VIII. 453. (keltére l. RA 4197. sz.).

²⁵³ Mennáról és családjáról összefoglalóan l. *Zsoldos Attila*: Két hamis oklevélről. Történelmi Szemle 41. (1999) 191–198. és 206–207.

et iurisdictioni spectantem Wynar vocatam) Tolna megyében, mely határos volt az adományosok egy örökölt birtokával, Fonóval (*Funov*).²⁵⁴ A következő évben Izabella parancsot adott a fehérvári káptalannak, hogy küldje ki megbízottját, akinek jelenlétében tárnoka, Pál beiktathatja a királynéi hirdetők Somogy és Tolna megyék határán fekvő Büssü nevű földjének birtokába udvarának ifjait (*fideles iuvenes nostri*), Péter ispánt, szekereszeinek mesterét, Kozmát (*magister Cosmas plaustraliium nostrorum*), valamint Gergelyt.²⁵⁵ 1284-ben újabb birtokadomány kapcsán kerül a szemünk elé Kozma szekérnagy (*magister Cosma maior plaustrorum nostrorum*): ekkor abba az adományba foglalták bele a nevét — a már említett Benedekkel együtt —, amelyet atyafia (*frater*), Lukács királynéi ifjú (*iuuenis noster*) kapott azért, mert megjelentette Izabellának férje kunok felett aratott győzelmét.²⁵⁶

A Kozma által viselt szekérnagyi tisztséggel a királyi udvarban szintén találkozunk: 1273–1275-ben Tekes fia István beregi és pataki ispán volt IV. László szekérnagya,²⁵⁷ 1283-ban pedig egy bizonyos Miklóst találunk ugyanezen a poszton.²⁵⁸ Az biztos állítható, hogy a szekérnagyi tisztség semmi esetre sem tartozott a bárói méltóságok közé; ezt kielégítően igazolják mind Tekes fia István származásáról való ismereteink,²⁵⁹ mind pedig a szekérnagyság mellett viselt ispánságai. A tisztség elnevezése alapján arra gondolhatunk, hogy a szekérnagyra a királyi, illetve a királynéi udvar útrakelése alkalmával hárultak valamiféle, az utazással szükségképpen együttjáró feladatok, amelyekről azonban közelebbi ismereteink, források híján, nincsenek. A Kozma királynéi szekérnaggyal kapcsolatos adataink alapján azonban, úgy tűnik, közelebb férközhetünk e tisztség mibenlétéhez. A Büssüre vonatkozó, már említett adománynak ugyanis fennmaradt a privilegiálisa is, mely egyrészt fenntartotta Kozma apjának nevét — Bágyon (*Bagyun*) —, másrészt pedig Kozmát a királyné kamaramesterének (*magister camere nostre*) mondja.²⁶⁰ Ugyanezen tisztség betöltőjeként említik 1281-ben is (*Cosma filius Bagun, magister camere nostre*) — ekkor testvéreivel (*fratres uterini*), az onári és az atádi adományok kapcsán már felbukkant Lukáccsal és Benedekkel együtt a Fejér megyei Tamásit nyerik el Izabellától²⁶¹ —, sőt, Fenenna királyné szintén Kozmát mondja kamaramesterének (*magister camere nostre*) 1291-ben, amikor megerősíti Izabella Onárra vonatkozó adományát.²⁶² Mivel szerfelett valószínűtlennek ítélnélhető, hogy ugyanazon személy 1281-ben királynéi kamaramester, 1282-ben és 1283-ban királynéi szekérnagy, 1284-ben kamaramester, majd szekérnagy volt, hogy aztán 1291-ben ismét kamaramester legyen, ezért kézenfekvő annak megállapítása, hogy a „szekérnagy” és a „kamaramester” voltaképpen ugyanazon tisztség két neve volt. Ebben az esetben talán a királyi, illetve királynéi kamara (*camera*) fogalma adhat magyarázatot a tisztség mibenlétére. Valószínűnek tűnik,

²⁵⁴ HO VI. 276–277.

²⁵⁵ 1283: CD V/3. 217–218.

²⁵⁶ 1284: HO VI. 306–308., vö. 1282: uo. 307.

²⁵⁷ 1273: RA 2415. sz.; 1275: RA 2676. sz.

²⁵⁸ RA 3255. sz., RA II/2–3. 327., RA 3267. sz.

²⁵⁹ Zsoldos A.: Téténytől a Hód-tóig i. m. 86.

²⁶⁰ 1284: CD V/3. 216–219.

²⁶¹ CD V/3. 96–97.

²⁶² HO VI. 377–378.

hogy sokkal inkább a szó eredeti, a király, illetve a királyné magánszférájára vonatkozó értelmével lehet itt dolgunk, semmint a király(né)i kincstárral összefüggő jelentéstartománnyal.²⁶³ Ha valóban így van, akkor megkockáztatható annak felvetése, hogy a királynéi kamaramester lehetett a királynéi udvartartás feje, ti. az udvar azon részének előljárója, amelynek jellegét és funkcióit mai fogalmaink közül talán a „háztartás” adhatja vissza a leginkább. A kamaramesterség ezen értelmezése mindenesetre összhangba hozhatónak látszik azzal, hogy a tisztség viselőjét esetenként szekérnagynak nevezték.²⁶⁴ A kamaramester irányítása alá tartozhattak a királynéi udvar szolgazemélyzete mellett a hol *ianitor*nak,²⁶⁵ hol *ostiarius*nak²⁶⁶ nevezett ajtónállók. Feladatainak egy másik elemére utalhat ugyanakkor egy, a század közepéről való forrásunk. Amikor ugyanis az esztergomi érsek IV. Béla és felesége, Mária kérésére átengedte a tornai erdőispánság²⁶⁷ (*districtus de Torna*) terménytizedeit a görögöi királyi udvarház (*curia nostra* [sc. regis] ... *in villa nostra Gurgeu vocata*) fenntartásának céljaira, a megállapodás szerint a tizedek fejében az érseknek járó összeg meghatározása — az érsek megbízottai mellett — részint a királyi udvar *dispensator*ának, részint pedig Karachinusnak, a királynéi udvar mesterének (*magister curie ... domine regine*) volt a feladata.²⁶⁸ Abban a szerfelett valószínű esetben, ha az itt említett *magister curie* és az 1280-as években szereplő *magister camere* tisztsége azonos volt egymással, a kamaramester a királynéi udvartartás gazdasági ügyeivel kapcsolatban is szerephez jutott.

Bágyon fia Kozma kamaramestert Izabella egyik oklevele „királynéi ifjú”-nak (*iuvenis noster*) mondja. Az e néven nevezett udvari embereket a királyi udvarban is megtaláljuk,²⁶⁹ ám sem az udvarban betöltött szerepük, sem az elnevezés eredete nem mondható megnyugtatóan tisztázottnak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Árpád-kori forrásaink mind a királyi, mind a királynéi udvarban emlegetnek udvari lovagokat (*aule miles*) és apródokat (*parvulus*), s ily módon a három csoport egymástól való elhatárolása is megoldandó feladatot jelent. Aligha állhatja meg a helyét például az a vélekedés, mely az apród (*parvulus*) és az ifjú (*iuvenis*) azonosságát vallja az Árpád-korban,²⁷⁰ s nem magától értetődő, hogy minden esetben az udvarban nevelkedő, ott valamiféle lovagi képzésben részesülő személyekre kell gondolnunk az udvari ifjakról olvasván forrásainkban, miként az sem, hogy lényegbe vágó különbség lenne feltételezhető a *iuvenis noster* és a *iuvenis aule nostre* kifejezés mögött.²⁷¹

²⁶³ Vö. Engel Pál: Kamara. In: KMTL 320.

²⁶⁴ Más kérdés, hogy ugyanez az értelmezés megállja-e a helyét a 15. században emlegetett királyi kamaramester esetében is, vö. Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 192. (217. sz. jegyz.) és Uő: A Mátyás-kori államszervezet i. m. 64.

²⁶⁵ 1276: DL 105 753.

²⁶⁶ 1262: DF 262 994.

²⁶⁷ Vö. Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 45–47.

²⁶⁸ 1263: MES I. 496–497.

²⁶⁹ Vö. Czimer Károly: A magyar királyok udvari katonái a XI–XIV. században. Szeged 1913. passim; Borosy András: Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században. Hadtörténelmi Közlemények (új folyam) 25. (1978) 330–336.; Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 298–299.

²⁷⁰ Amint arra joggal figyelmeztet Borosy András, l. Borosy A.: Főurak, familiárisok i. m. 335.

²⁷¹ Kurcz Á.: Lovagi kultúra i. m. 51–52.

A viszonylagos forrásbőségnek köszönhetően a 14. századi királyi és királynéi udvar lovagjairól, ifjairól és apródjairól többé-kevésbé világos képet alkothattunk.²⁷² A három csoport között hierarchikus rend figyelhető meg: az I. Károly udvarában 1324-től szereplő lovagok voltak a legmagasabb rangúak, őket az 1311-ben megjelenő ifjak és az 1321-ben felbukkanó apródok követték. Az ifjú és a lovag közötti különbség abban állhatott, hogy az előbbit még nem ütötték lovaggá, s néhány esetben igazolható is, hogy az ifjú utóbb lovagként szerepel. Az is kiderült, hogy az „ifjú” elnevezés nem az életkorral függött össze, hiszen ismeretesek példák arra, hogy valakit évtizedeken keresztül ifjúként említenek. Mindhárom csoport tagjaira jellemző, hogy a király személye melletti testőrző szerep ellátásán túlmenően gyakran jártak el az uralkodó által rájuk bízott ügyekben, s a lovagok olykor diplomáciai küldetéseket is teljesítettek.²⁷³

Kérdés mármost, hogy az elmondottak érvényesek-e az Árpád-kori királynék udvari embereire is, s ha igen, milyen mértékben. Nem számítva a magyar krónikáshagyomány azon történeteit, amelyek egyes nemzetségek őseinek valamely királyné kíséretében az országba érkező „lovagok”-at tesznek meg,²⁷⁴ királynéi lovagokkal mindössze négy esetben találkozunk, s némileg meglepő módon inkább a korai időkben. II. András egy, csak tartalmi átírásból ismert oklevele tesz említést egy bizonyos Vilmos királynéi lovagról (*Willermus miles suus* [sc. regine]), aki egy, a Dráva és a Mura között fekvő királynéi földet kapott a királynétól adományul, majd II. András beleegyezésével eladta azt Hahót nembéli Buzádnak.²⁷⁵ Az oklevél 1215-ből való, s II. András ez évben vette feleségül Jolántát,²⁷⁶ így aztán meglehet, hogy Vilmos a Jolánta kíséretében az országba érkező lovagok egyike volt. A lovag neve ezt alátámasztani látszik, ám azt sem lehet egyértelműen kizárni, hogy az oklevélben előadottak hosszabb idő alatt zajlottak le, azaz Vilmos mégis csak a király előző feleségének, Gertrúdnak az udvarához tartozott. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen megfontolásból adta el Vilmos a birtokot, így aztán szerfelett bizonytalan lábakon áll a feltételezés: a neve alapján idegen eredetűnek gyanítható lovag nem szándékozott Magyarországon letelepedni, s ezért szabadult meg attól. Ha azonban mégis így történt, az nem lenne példa nélkül való: II. András egy másik oklevelében ugyanis éppen ezzel a magatartással találkozunk. Az 1235-ben kelt okmányból kiderül, hogy a néhai Jolánta királyné lovagja, bizonyos Galterius²⁷⁷ (*Galterius fidelis miles ... Y ... regine*) a királytól birtokot kapott szolgálatai elismeréseként, melyet azonban András beleegyezésével utóbb eladott Csák nembéli Miklósnak, mert a király Aragóniába férjhez adott lányának, Jolántának a kíséretében eltávozott az országból.²⁷⁸ Meglehet, pusztá véletlen, de akkor is feltűnő, hogy a harmadik királynéi lovag, bizonyos Péter fia Miklós,

²⁷² A korszak udvari embereire vonatkozó adatokat l. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. Bp. 1996. I. 469–487.

²⁷³ *Engel P.*: Szent István birodalma i. m. 126–127.

²⁷⁴ A kérdésre összefoglalóan l. *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. 62–83.

²⁷⁵ 1215: CDCr III. 139.

²⁷⁶ *Wertner M.*: Az Árpádok családi története i. m. 421.

²⁷⁷ A kiadásban „Salterius” alakban szereplő nevet Szentpétery Imre javította „Galterius”-ra, vö. RA 540. sz.

²⁷⁸ 1235: ÁÚO VI. 569–570.

szintén akkor kerül a szemünk elé, amikor adománybirtokát eladja.²⁷⁹ E Miklósról azon kívül, hogy IV. Béla feleségét, Máriát szolgálta, semmit sem tudunk. A negyedik lovagról, Bertalanról rendelkezünk a legtöbb ismerettel. Apja a Nyitra megyei Vecsén élő birtokos, Izsák volt. A szerény jómódban²⁸⁰ élő Bertalant 1268-ban Mária királyné mint a maga lovagját (*fidelis miles noster*) bőkezűen megadományozta Nyitra megyében Keszit, Szelőcét és Szerbőcöt, Pozsonyban pedig Gányt adván neki.²⁸¹ Még ugyanebben az évben Mária átengedte Udvardot az esztergomi érsekségnek, s az ügylet során a királyné kikötötte, hogy az érsek a birtok fejében fizetendő száz márkából ötvenet Bertalannak adjon át „fizetsége fejében” (*in stipendium suum*).²⁸² Talán megkockáztatható annak felvetése, hogy az összeg Bertalan udvari lovagként élvezett járandósága volt. Vecsei Bertalan a későbbiekben is kapcsolatban maradt a királyi családdal: 1270-ben V. István megerősítette birtokaiban,²⁸³ fiát pedig IV. László király udvarában (*in curia Ladislai regis*) ölték meg. Ez utóbbi eset részletei, sajnos, nem ismertek, mert IV. László ezzel kapcsolatosan kiállított oklevele csak szűkszavú említésben maradt ránk.²⁸⁴

Bármily szegényesek ismereteink a királynéi lovagokról, az megállapítható, hogy a négy személy közül kettő esetében legalábbis gyanítható az idegen eredet, Péter fia Miklós esetében nem merül fel ez a lehetőség a név alapján, vecsei Bertalan viszont bizonyosan magyar honos volt. Bár kivétel nélkül mindegyikük kapott királyi vagy királynéi birtokadományt, a lovagok nem tartoztak a nagy „gyűjtők”²⁸⁵ közé, még vecsei Bertalan özvegye is a szegénysége miatt volt kénytelen férje halála után egy birtoktól megválni.²⁸⁶ Az idegen eredetű lovagok, meglehetősen azért nem szenteltek figyelmet magyarországi javaik gyarapításának, amiért Galterius: nem telepedtek le véglegesen Magyarországon, hanem idővel távoztak.

Lényegesen eltérő kép tárul elénk a királynéi ifjakra vonatkozó adataink áttekintése révén. Adataink ez esetben sem kényeztetnek el bennünket bőségükkel, mindazonáltal a csoport néhány jellegzetesnek tűnő vonása megrajzolható. Az 1285. évi tatár betörés idején Izabella királyné báróival, udvarának ifjaival (*iuvenibus domus nostre*) és a budai polgárokkal együtt a budai várba zárkózott be,²⁸⁷ így nyilvánvaló — ami egyébként is sejthető volt —, hogy az udvari ifjak rendszerint úrnőjük környezetében tartózkodtak. Az udvarból azonban, miként az Anjou-korban is, esetenként elszólitotta őket úrnőjük parancsának teljesítése. Vörösnek mondott Péter királynéi ifjú a Nyúl-szigeti apácákat iktatta be az Izabella királynétól kapott Esztergom megyei földek birtokába,²⁸⁸ Ákos nembéli Kustán fia István — szintén Izabella udvari embere (*iuvenis domus nostre*) — pedig

²⁷⁹ 1269: A Héderváry család oklevéltára I–II. Közlik Radvánszky Béla és Závodszy Levente. Bp. 1909–1922. I. 5–6.

²⁸⁰ 1248-ban hat márkáért vásárol Tarmacson birtokrészeket rokonaitól, l. A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. 1241–1526. Bp. 1906. (a továbbiakban: Apponyi) 3.

²⁸¹ 1268: DL 63 898.

²⁸² 1268: MES I. 549.

²⁸³ 1270: Apponyi I. 13–14.

²⁸⁴ 1294: Apponyi I. 149.

²⁸⁵ Vö. Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 15.

²⁸⁶ 1294: Apponyi I. 149.

²⁸⁷ 1285: CD VII/2. 109–111.

²⁸⁸ 1275: BTOE I. 148.

követségbe ment a királyné megbízásából.²⁸⁹ A lovagokhoz hasonlóan az udvari ifjak is gyakran részesültek birtokadományban. Mérai Gyula fia Mihály a Sáros megyei Szilvát,²⁹⁰ a már többször emlegetett Bágyon fia Kozma kamaramester és fonói rokonsága Atádot és Büssüt,²⁹¹ Tamás váci püspök testvérei, Kristóf, János ispán visegrádi várnagy és István — mindhárman királynéi ifjak (*iuvenes nostri*) — pedig a Somogy megyei két Véte nevű falut, valamint a Szalacs melletti Pért (*villam nostram Peerl ville Zoloch contiguam et vicinam*),²⁹² Ákos nembéli István a somogyi Egrest nyerte el,²⁹³ míg Ehellős ispán fia Ehellős mester — a többiekhez hasonlóan Izabella udvari ifja — számára IV. László engedélyezte, hogy a ferencesek közé beálló, örökös nélküli rokona földjét királyi adomány módján birtokolja.²⁹⁴ Mérai Mihály esetében az adománylevél elárulja, hogy a birtokot a királynéi ifjú már korábban is a kezén tartotta haszonélvezetre (*ad usumfructum eiusdem, ut eo uteretur et fruereetur*),²⁹⁵ s talán nem túl merész ennek az egy adatnak az alapján felvetni, hogy ez lehetett az udvari emberek javadalmozásának — legalábbis egyik — módja.

Az eddig szóba került királynéi ifjak egytől-egyig IV. László feleségének, Izabellának a szolgálatában állottak, bizonyos azonban, hogy ezek jelenléte nem csak az ő udvarára volt jellemző. 1286-ban Erzsébet özvegy királyné oklevele tesz említést János mesterről saját udvari ifjaként (*iuvenis domus nostre*).²⁹⁶ A kör tovább is bővíthető, hiszen az a Vörös Péter, akivel Izabella udvari ifjai között már találkozunk, a királyné egy másik oklevelében mint a királyné szerviense (*serviens*) kerül elő.²⁹⁷ A szerviens Péter és a királynéi ifjú Vörös Péter kétségtelenül azonos személy, hiszen az előbbi megjelölés azon ügyben kibocsátott *mandatumban* szerepel, amelynek *privilegialisa* királynéi ifjúnak mondja Pétert. Ez viszont azt teszi lehetővé, hogy a királynéi ifjak közé számítsuk azt a berencei Buda fia Miklóst, akit Jolánta királyné nevez egyik oklevelében a maga szerviensének (*noster serviens*).²⁹⁸ (Miklós egyébiránt épp úgy birtokba iktatásban járt el, mint Péter.) Mária királyné szervienseként (*serviens domine regine*), azaz királynéi ifjúként kezdte meg pályafutását Türje nembéli (szentgróti) Dénes is.²⁹⁹

Az ismert királynéi udvari ifjak közül Türje Dénes és Ákos nembéli István esetében igazolható az előkelő származás, nagy kár, hogy az utóbbit nem tudjuk elhelyezni a nemzetség leszármazásrendjében. Ha az 1285-ben szereplő Ehellős fia Ehellős azonos személy a későbbi erdélyi alvajdával, akkor ő is az Ákos nem-

²⁸⁹ 1290: DF 254 714. – Az oklevél keltezésében szereplő évszám („M^{mo} CCC^{mo} nonagesimo”) nyilvánvalóan a szöveget fenntartó átírás hibája.

²⁹⁰ 1282: RA II/2-3. 290.

²⁹¹ 1284: HO VI. 306-308. és CD V/3. 216-219. – Onár 1282. évi adományozásakor a rokonság egyik tagját sem nevezik királynéi ifjúnak (HO VI. 276.), jöllehet a Tamási adományozását írásba foglaló 1281. évi oklevél emlegeti Bágyon fiainak, Kozmának, Lukácsnak és Benedeknek az udvari szolgálatát (CD V/3. 97.).

²⁹² 1284: CD V/3. 210-214. és DL 75 822.

²⁹³ 1290: DF 254 714.

²⁹⁴ 1285: HO VII. 197-198.

²⁹⁵ 1282: RA II/2-3. 290.

²⁹⁶ 1286: CDCr VI. 573.

²⁹⁷ 1275: BTOE I. 146.

²⁹⁸ 1226: ÁÚO VI. 432-433.

²⁹⁹ 1270: CDCr V. 538.

zetségből származott.³⁰⁰ A többiek, amennyire ez megítélhető, inkább a szerényebb származású és vagyonú birtokosok közé tartoztak, mint a Bágyon-fiak fonói rokonsága, vagy az Abaúj megyei Méraiak. Az utóbbiak közül való Gyula fia Mihály esetében az is sejthető, hogy miképpen került ennek ellenére kapcsolatba a királynéi udvarral, felesége ugyanis IV. László egykori dajkájának, Menna asszonynak volt a leánya.³⁰¹ Tamás váci püspök fivérei jelenléte a királynéi udvarban viszont nyilván nem volt független attól, hogy testvérük viselte a királynéi kancellárságot.³⁰²

Az az említett elképzelés, mely az udvari ifjakat olyan harcosoknak tekinti, akiket még nem ütöttek lovaggá, meglehet, hogy megállja a helyét az országba Nápolyból érkezett francia eredetű Anjou Károly udvara esetében, az Árpád-kor vonatkozásában viszont kételyek férhetnek hozzá. Igaz ugyan, hogy Anonymus híradása az „Attila király városa” melletti mulatozásról — amikor is „Magyarország vitézei (*militēs*) ... vértezett harci ménjükön ülve pajzzsal meg lándzsával nagy tornát vívtak, ... az ifjak (*iuvenes*) pedig pogány szokás szerint íjas-nyilas játékot játszottak”³⁰³ — pompásan egybe vágni látszik ezzel, csak hogy erős a gyanú, hogy a Névtelen ez alkalommal nem saját korának viszonyait vetítette vissza a honfoglalás korába, amint az szokása volt, hanem inkább irodalmi élményeiből merítette az ötletet.³⁰⁴ Igaz ugyan, hogy a lovagi kultúra, s kiváltképp annak a hadviseléssel összefüggő elemei, illetve egyes külsőségei, jelen voltak az Árpádok királyságában,³⁰⁵ ám az mégis csak meggondolásra késztet, hogy 1264-ben a lovagi tornák egyik válfaja minden jel szerint teljesen ismeretlen volt a magyar udvar és az előkelők előtt, ami kínos incidenshez vezetett akkor, amikor IV. Béla fia, Béla herceg átvette jövendőbelijét II. Ottokár cseh királytól.³⁰⁶ Ilyen viszonyok között aligha számolhatunk azzal, hogy az „udvari ifjak” sajátos elnevezésének magyarzatát — szerepeljenek azok akár a király, akár a királyné udvarában — a lovaggá avatás hiányában keressük. Már inkább gondolhatunk talán arra, hogy az „ifjú” (*iuvenis*) kifejezés alkalmazása azzal a gondolatkörrel hozható kapcsolatba, mely a legvilágosabban az Intelmekben jut kifejezésre. Ennek a tanácsról szóló fejezetében olvashatjuk: „az ifjakkal (*iuvenibus*) és a kevésbé bölccsekkel ne tanácskozz, ne is kérj tőlük tanácsot, csak a gyűlés véneitől (*senatoribus*), kiknek koruk és bölcsességük miatt megfelel a feladat.”³⁰⁷ Arról, hogy az

³⁰⁰ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.² 121.

³⁰¹ 1318: Szemere cs. lt. Elenchus, idézi Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 122–123., vö. még 1324: DF 266 087.

³⁰² 1280: HO VI. 258., ÁÚO XII. 299.; 1281: DL 28 573., MES II. 149., CDCr VI. 400., CD V/3.97.; 1282: HO VI. 276., RA II/2–3. 290., DF 200 822., HO VI. 281.; 1283: CD V/3. 212., ÁÚO IV 259., RA 3273. sz., ÁÚO IV 257.; 1284: CD V/3. 210., DL 75 822., HO VI. 306., CD V/3. 216., MES II. 188.

³⁰³ SRH I. 95. – Az idézett magyar szöveg Pais Dezső fordítása, in: Anonymus Gesta Hungarorum. Bp. 1977. 120–121.

³⁰⁴ Ezt a lehetőséget — tudtommal — Vizkelety András vetette fel, l. Vizkelety András: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. Irodalomtörténeti Közlemények 97. (1993) 583.

³⁰⁵ Borosy András: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 47–57.

³⁰⁶ Vizkelety A.: Béla herceg i. m.

³⁰⁷ SRH II. 625. – Az idézett magyar szöveg Kurcz Ágnes fordítása, in: A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek V. Kovács Sándor munkája. Bp. 1984. 328.

irodalmi szöveg ez esetben sokkal szorosabb kapcsolatban áll a valósággal, mint Anonymus már idézett passzusa, meggyőzően tanúskodik, hogy Szent István törvényei történetesen a *senatus* kifejezést alkalmazzák a királyi tanácsra.³⁰⁸ Márpedig ebben az intézményben azok a személyek kaptak helyet, akiket később *prelati et barones* néven emlegetnek forrásaink, azaz az egyházi és világi bárók. Szempontunkból ez azért bír nagy jelentőséggel, mert a királyi és királynéi ifjak helyzetét éppen az jellemzi leginkább, hogy ők anélkül tartoztak az uralkodó, illetve felesége udvarához, hogy ott bárói tisztséget viseltek volna. Ha viszont bárói méltóságra emelkedtek, mint a királyi udvar ifjai közül Csák nembéli (dobóci) Péter fia Mihály³⁰⁹ vagy Hahót nembéli Buzád fia Atyusz,³¹⁰ akkor többé nem szerepelnek udvari ifjúként. A királynéi ifjak esetében erre nem hozható fel egyértelmű példa, legfeljebb akkor, ha az 1285-ben említett Ehellős fia Ehellős királynéi ifjú azonos személy Izabella királyné 1290. évi asztalnokmesterével. Egyértelműbb a helyzet a Fonón birtokos Bágyon fia Kozma rokonsága esetében. A kamaramesteri tisztelet is betöltő Kozma királynéi ifjú egyik testvérének, — a szintén a királyné udvarában szolgáló³¹¹ — Benedeknek a fia, János 1323-ban királynéi pohárnokmesterként, valamint verőcei ispánként és raholcai várnagyként tűnik fel,³¹² azaz a rokonság következő nemzedékének tagjából lett bárói méltóság viselője a királynéi udvarban. Szerényebb karriert mondhatott magáénak az a Gergely mester, akiről feljegyezték, hogy egykor Izabella asztalánál szolgált (*serviens ad mensam domine Elyzabeth condam regine Hungarie consortis regis Ladizlai*), 1304-ben pedig a királynéi asztalnokok ispánja (*comes dapiferorum reginalium*) volt.³¹³

Nem lenne teljes a királynéi udvarról rajzolt kép, ha nem emlékeznénk meg egy bizvást rejtélyesnek mondható tisztségről. 1283-ban Izabella királyné egy birtokbaiktatás lebonyolítására asztalnokai kancellárját (*cancellarius dapiferorum nostrorum*), Csépán fia Lőrinc mestert küldte ki.³¹⁴ Az említett tisztséget a 13. század közepén a királyi udvarban is megtaláljuk: 1263-ban Gutkeled nembéli István fia Miklós kemléki ispán, 1269-ben egy bizonyos Dezső fia György,³¹⁵ 1273–1274-ben³¹⁶ pedig Aba nembéli Kompolt fia Péter szerepel az asztalnokok kan-

³⁰⁸ Szent István I. 15., 31., 34., II. 2. – *Závodszy L.*: i. m. 146., 150., 151., 153.

³⁰⁹ 1269: királyi udvari ifjú — CD IV/3. 491.; 1272: veszprémi ispán — RA 2323., 2327. sz-ok., vö. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 324.

³¹⁰ 1273: királyi udvari ifjú – ÁÚO IX. 20.; 1273-tól különböző megyék ispánja, végül 1296-ban III. András anyjának, Thomasinának az udvarispánja (ÁÚO XII. 591., CDCr VII. 237.), vö. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 576–577.

³¹¹ 1281: CD V/3. 96–97.

³¹² 1323: Zichy I. 230., vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 59., 230., 397.

³¹³ 1304: CDCr VIII. 91.

³¹⁴ 1283: CD V/3. 213.

³¹⁵ Talán azonos Győr nembéli (szerdahelyi) Ders (Dezső) fiával, vö. RA 1133. sz.

³¹⁶ 1274-ben egy bizonyos Pált nevez egy forrásunk a királyi asztalnokok kancellárjának, felmerülhet azonban, hogy valójában ez a Pál azonos az előző évben szereplő Péterrel. A kérdéses oklevélben ugyanis IV. László király Pál mester radnai és besztercei ispán, valamint Pál mester, a királyi asztalnokok kancellárja kérését teljesítve átírja és megerősíti apja 1263. évi oklevelét (RA 1803. sz.), mellyel István ifjabb király Aba nembéli Kompolt fia Kompoltnak adományozta Domoszlót (1274: ÁÚO IX. 56–57.). Kompolt fia Kompoltnak valóban két fia volt, Fál és Péter (*Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. 25.), kézenfekvő tehát arra gondolni, hogy IV. László oklevelében tévesen

cellárjaként.³¹⁷ E kancellárok minden bizonnal udvari tisztséget viseltek, ami abból sejthető, hogy zsámboki Kozma fia Kozma Erzsébet ifjabb királyné asztalnokmesterének kancellárjaként (*cancellarius magistri dapiferorum domine regine*) kerül elő.³¹⁸ Ez utóbbi adat alapján felmerülhet, hogy valamiféle olyan kisebb udvari tisztségről lehet szó, mely az asztalnokmester feltételezhető, de közelebről nem ismert udvari szerepéhez kapcsolódott; netán az asztalnokmester eredeti feladatainak tényleges ellátója volt a kancellár. Az azonban végképp megfejthetetlen — meglehet, csak számunkra —, hogy mi a magyarázata a tisztség szokatlan „kancellár” megnevezésének, miként az sem tudható, hogy miért éppen az asztalnokokkal kapcsolatban fordul elő viszonylag gyakran, miközben a lovászok vagy a pohárnokok kancellárjairól jóformán nem is hallunk.³¹⁹ A felsorolt személyek közül mindenesetre Gutkeled Miklós és Aba Péter utóbb jelentős bárói kariert futott be: előbbi a bánságig és az országbíróságig, utóbbi királynéi tárnokmesterséggel vitte.³²⁰ Bár a királynéi és királyi asztalnokok kancellárjai közül senkit sem neveznek forrásaink király(né)j ifjúnak, a tisztségre vonatkozó — mégoly hézagos — ismereteink alapján joggal gyanakodhatunk arra, hogy az udvarnak abban a szférájában kereshető a helyük, ahová az ifjak is tartoztak.

A királynéi udvar szerkezetét tehát egy jól felismerhető kettősség jellemezte. Ennek egyik elemét a királynéi udvar méltóságai, a „királynéi bárók” köre alkotta. Az általuk viselt tisztségek többé-kevésbé pontos megfelelői voltak a királyi udvarban meglévő, azonos elnevezéssel illetett méltóságoknak, ami aligha tulajdonítható másnak, mint hogy azok mintájára jöttek létre. Jellemző módon a királynéi udvarispáni tisztség elnevezése még azt a változást is híven követte, ami a királyi udvarispáni méltóság esetében végbement: ez utóbbi tisztség viselőjének új nevéként az 1230-as években állandósult a *iudex curie* a korábbi *curialis comes* helyett,³²¹ a királynéi udvarispán esetében a *curialis comes* elnevezést, némi kétséssel, az 1250-es évekre váltotta fel a *iudex curie* alak.³²² A királynéi udvar méltóságai ugyanakkor, amint az az érintett személyek pályafutásának elemzéséből kiderült, az uralkodó személyéhez kapcsolódtak, s valójában a király, s nem a királyné bárói voltak. A királynéi udvarnak ez a bárói szintje sokkal inkább tekinthető ily módon a királyi udvar részének, semmint kisebb hatalmat és presztízst adó, ám mégiscsak önállóan létező utánpótlásának.

A királynéi udvar másik eleme a tulajdonképpeni udvartartás volt, melyhez az udvarhölgyek, a lovagok, az ifjak és más szolgálattevők tartoztak. Ezek esetében, ellentétben a bárókkal, kimutatható a királyné személyéhez való kötődés,

---

szerepel két „Pál”, s az egyik helyett „Péter” értendő. Ebben az esetben nyilvánvalóan az asztalnokok kancellárjának nevét célszerű Péterre javítani.

³¹⁷ 1263: RA 1366.; 1269: RA 1641.; 1273: RA 2420.; 1274: RA 2499. sz-ok.

³¹⁸ 1259: CDES II. 438. – Az oklevél szövegében — nyilvánvalóan tévesen — „cancellarius magistrorum dapiferorum domine regine” alak szerepel.

³¹⁹ A királyi pohárnokok kancellárját 1270-ben említik, l. CDCr V. 560.

³²⁰ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 514. és 49. (Ez utóbbit vö. még *Engel P.*: Archontológia i. m. 54.)

³²¹ *Váczy Péter*: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. 57.

³²² 1232-ben még a *curialis comes* változattal találkozunk (CDCr III. 367.), 1251-ben már *iudex curie* az elnevezés (CD IV/2. 85.).

hiszen itt találkozunk az idegen származású királynét új hazájába, Magyarországra is követő udvarhölgy és lovag típusával, s bizonynyal az sem véletlen, hogy éppen az egyik királynéi ifjú — Ákos nembeli Kustan fia István — érdemei felsorolásában találkozunk a királyné iránti személyes hűség hangsúlyozásával.³²³

A gondolat, hogy a (királynéi) udvar megnevezésére használt latin nyelvű terminusok éppen ezt a kettősséget tükrözik, túlságosan csábító, így aztán nehéz, de talán indokolatlan is lenne lemondani a kérdés vizsgálatáról. Az mindjárt előljáróban leszögezhető, hogy a királynéi udvar esetében nem az *aula* – *curia*, hanem a *domus* – *curia* fogalompárral van dolgunk, hiszen az *aula* jószerével csak a királynéi kancellária kapcsán kerül elő a kancellárok, az alkancellárok, és a jegyzők (*notarius*) címében.³²⁴ A *curia* a legtöbbször a királyné bírói joghatóságával összefüggésben kerül elő,³²⁵ ami egyértelműen a királynéi udvar bárói szintjéhez kapcsolja ezt a terminust. Megerősíti ennek az értelmezésnek a helyességét, hogy 1266-ban István ifjabb király felesége lovászmesterét, tehát az egyik bárói tisztt betöltőjét, *magister agazonum curie ... regine iuniorisként* említi.³²⁶ Mindezek ismeretében az sem tűnik véletlennek, hogy azok a királyi és királynéi bárók, akiknek az egyetértésére hivatkozik Fenenna királyné egy birtokadományozás megerősítésekor, a *curiában* — s nem az *aulában* vagy a *domusban* — vannak jelen.³²⁷ A *domus* ellenben, amint azt az előzőekben láthattuk, feltűnik a királynéi udvari ifjak *iuvenis domus nostre* címében,³²⁸ de gyakran használatos a királynéi udvarban tett szolgálatokra utaló megfogalmazásokban is.³²⁹ Érdemes felsorolni azokat, akik a királynéi *domusban* szereztek érdemeket: találunk közöttük a királynéi szőlőművesek közül származó klerikust épp úgy,³³⁰ mint ajtónállót (*ianitor*),³³¹ szekérnagyot³³² és dajkát.³³³ Figyelemre méltó, hogy a *domus* terminus nem a királynéi bárókkal, hanem pontosan azokkal kapcsolatban merül fel, akik a királynéi udvartartáshoz tartoztak. Említésre érdemes ugyanakkor, hogy — amint az az ifjak példája alapján megítélhető — a *domus* kifejezés szemlátomást azt a szerepet tölti be a királynéi udvarra vonatkozó terminológiában, mint amit a királyi esetében az *aula*.

Mindezek ismeretében megkockáztatható annak megállapítása, hogy az Árpád-kori királynék udvara esetében a *curia* és a *domus* fogalompár egyes elemeinek használata — inkább többé, mint kevésbé pontosan — az udvar szerke-

³²³ 1290: DF 254 714.

³²⁴ L. pl. 1258: CDCr V. 85.; 1264: MES I. 517. (kancellár); 1266: CDCr V. 414.; 1268: CDCr V. 462. (alkancellár); 1277: ÁÚO IX. 181.; 1280: DL 105 337. (jegyző), stb.

³²⁵ 1275: CDCr VI. 144.; 1282: DF 200 822.; 1283: DF 200 706.; 1289: CD V/3. 64. (tévesen 1280-ra keltezve).

³²⁶ 1266: CD IV/3. 346.

³²⁷ 1291: a birtokadomány megerősítésére „ex mandato domini nostri A[ndree]... regis Hungarie ac consensu baronum tam suorum, quam nostrorum tunc in sua et nostra curia existencium” történt Fenenna királyné oklevelének megfogalmazása szerint – HO IV 79.

³²⁸ 1285: CD VII/2. 110.; 1286: CDCr VI. 573.; 1290: DF 254 714.

³²⁹ Egyetlen alkalommal fordul elő ebben az összefüggésben a „curia” kifejezés, l. 1281: CD V/3. 97.

³³⁰ 1273: DF 200 681.

³³¹ 1276: DL 105 753.

³³² 1278: DF 266 087. és DL 90 825.

³³³ 1278: DF 266 088.

zetének kettősségét követve oszlik meg: a *curia* szóval az udvar bárói szintjét illették, míg a *domus* az udvartartást jelölte. Ez az eredmény annál is inkább elfogadhatónak látszik, mert remekül egybevág az Anjou-kori királyi udvarral kapcsolatban megfogalmazott azon sejtéssel, mely szerint ott az „*aulán* a király »magánudvarát« értették, míg a *curia* az uralkodó »nyilvános udvarát« jelölte, ahol főpapjaival és báróival tanácskozott.”³³⁴ Nehezen illeszthető be ugyanakkor ebbe a gondolatmenetbe az a zavaró körülmény, hogy a királynéi kancelláriával kapcsolatban következetesnek mondható az *aula* kifejezés alkalmazása. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a királynéi kancellárjai, alkancellárjai és jegyzői vajon a királynéi *curia*hoz vagy a *domushoz* tartoztak-e, s ha az utóbbihoz, akkor ebben az esetben vajon miért nem érvényesül a *domus* terminusnak az *aula*t helyettesítő szerepe úgy, mint történik az az udvari ifjak esetében. Aligha lehetséges ugyanis, hogy az *aula* az Árpád-kori királynéi udvar egy harmadik vetületét jelölte volna. Hiba lenne tehát arra gondolni, hogy az *aula* – *curia* fogalompár használata által felvetett nehézségeket az Árpád-kori királynéi udvarra vonatkozó adatok alapján egy csapásra sikerült megoldani. Ahhoz ugyanis, hogy ezt hihessük, a rendszernek legalább az Árpád-kori királyi udvarra alkalmazott terminológiai készlet sajátoságaival is összhangban kellene lennie. Ennek az összhangnak a megteremtése éppen nem ígérkezik egyszerű feladatnak, hiszen a királyi udvarral összefüggésben feltűnő jelenségek önmagukban is rendelkeznek néhány zavarba ejtő vonással. Ezek közül elég talán csak arra utalni, hogy a királyi udvarispán tisztségének megnevezésére a tisztség nevében végbemenő, már említett változás idején a *curia* és az *aula* kifejezést egyidejűleg alkalmazó forma, az *aula curialis comes* is használatos volt.³³⁵ Az *aula* – *curia* fogalompárnak az Árpád-kori királyi udvarra kiterjedő vizsgálata tehát alapos további kutatásokat igényel. Ezek elvégzését ez alkalommal nem vállalhatjuk magunkra, de a királynéi udvar fentiekben kifejtett jellemzői talán némi adalékkal szolgálhatnak majd.

THE QUEEN'S COURT IN THE ÁRPÁD AGE

by Attila Zsoldos
(Summary)

The notion of the queen's court as well as that of the royal court regularly referred in the Árpád age to the group of persons constituting the queen's entourage rather than to a definite place within the country. Nevertheless, our sources make it safe to conclude that the queen's court, as opposed to that of the king, was characterised by a measure of geographical stability. In the majority of the known cases the queens stayed within a triangle marked off by the three cities of Buda, Esztergom and Fehérvár; that is, in the area referred to by contemporary sources as the „middle of the realm” (*medium regni*). If the queen and her court did leave this region, it was either to follow the royal court or to carry out a definite mission in the more remote regions of the country. Conspicuously, none of our sources hint to the queens' regularly visiting their more important „provincial” estate centres.

The queen's court, like that of the king, was made up of two separate groups: one consisting of the queen's barons, the other containing the various service-doers who guaranteed the functioning of the court itself. Among the queen's barons our sources mention the count of the court (*curialis comes*), the master of the table (*magister dapiferorum*), the master of the horse (*m. agazonum*), the

³³⁴ Engel P.: Szent István birodalma i. m. 126.

³³⁵ 1224: CDCr III. 241., HO IV. 12.; 1225: PRT I. 672.; 1228: CDCr III. 296., stb.

master of the cupbearers (*m. pincernarum*) and the *magister tavernicorum*. Their offices more or less corresponded to the offices of the royal court bearing the same names, which leads to the conclusion that they were modelled on the latter. The most honourable among them seem to have been the count of the court in the first half of the 13th century and the *magister tavarnicorum* in the second half of the century. We know very little about the functions carried out by the individual office-holders. All that can be safely stated is that the primary function must have been jurisdiction over the people subjected to the queen's authority, whereas the *magister tavarnicorum* seems to have administered the queen's revenues. Nevertheless, the analysis of the individual careers has clearly shown that the office-holders of the queen's court were in fact attached the ruler's person, and were thus the barons of the king instead of the queen. Consequently, the baronial stratum within the queen's court should be regarded as part of the royal court instead of its imitation of less authority and prestige.

The other element of the queen's court was the household itself, which was made up of the ladies-in-waiting, the knights, the "court youths" discharging different functions, and of other service-doers such as the nurses. In their case a personal attachment to the queen can clearly be proved, as with the lady-in-waiting or the knight accompanying the foreign queen to her new homeland. It is surely no mere coincidence that it is in connection with one of the "court youths" that the fidelity towards the queen herself is emphasised. The leader of the household seems to have been the person referred to as the „major of the coaches" (*maior plaustrorum*) or master of the chamber (*magister camere*), who was in all probability chosen from among the „court youths".

The use of the Latin terms referring to the queen's court in the Árpád age (*curia, domus*), more or less reflected this dual character of the court: whereas *curia* designated its baronial stratum, *domus* referred to the household itself. A third expression, *aula*, only turns up in connection with the head and members of the queen's chancellery. Yet the relationship of these terminological observations to the structure of the royal court has to be illuminated by further research.